

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet u Osijeku

Diplomski studij povijesti i pedagogije

Dubravko Aladić

Arhitektura Pompeja i Herkulanuma

Diplomski rad

izv. prof. dr. sc., Jasna Šimić

Osijek, 2014.

Sažetak

U ovom diplomskom radu koji nosi naziv „Arhitektura Pompeja i Herkulanuma“ primarno će se izložiti stanoviti pregled zadane teme. Naime, količina spoznaje glede arhitekture Pompeja i Herkulanuma prevelika je da bi se mogla u punom obujmu izložiti u određenom radu. Stoga je pregled logičan izbor. Budući da je stupanj istraženosti glede Pompeja poprilično veći za razliku od Herkulanuma. Veći dio diplomskoga rada fokusirat će se na arhitekturu Pompeja i manji dio na arhitekturu Herkulanuma.

Glede koncipiranja sustavnosti izvođenja ovoga rada, nakon uvoda slijedi kratki prikaz povijesti dvaju gradova do erupcije Vezuva, što je naročito važno kako bismo ustanovili prije svega starost, ali i duštvenu strukturu koja se mijenjala tijekom različitih perioda njihove povijesti do erupcije Vezuva. Nakon toga, iako je riječ o arhitekturi, neizostavan element u ovakvoj tematici čini arheologija, odnosno povijest ponovnog otkrića navedenih gradova kako bi se tema arhitekture određenog prostora stavila u vremenski kontekst. Naime, za svaku građevinu ili spomenik koji se opisuju i tumače nužno je znati period otkrića i status očuvanosti kako bi se utvrdili razlozi i našao uzrok trenutnom stanju. Najvažnija spoznaja glede povijesti ponovnog otkrića svakako je upoznavanje s činjenicom da je krađa vrijednih artefakata s arheoloških iskopina u prošlosti nešto što prati arheologiju i danas i otežava spoznaju, što je bio slučaj sa Pompejima i Herkulanumom. Herkulanum je otkriven prije Pompeja. Služio je kao izvor vrijednih artefakata koji bi se kasnije našli u vilama imućnijih ljudi s tih prostora. Nadalje, tzv. konkretni dio koji se tiče arhitekture Pompeja i Herkulanuma kraćeg je opsega, gdje je zbog većeg omjera istraženosti prednost dana Pompejima u pogledu količine teksta, ali gdje su oba antička grada prikazana kroz arhitekturu najvažnijih građevina koje su na određeni način i obilježile gradove u kolektivnoj memoriji i koje ih čine atraktivnim turističkim odredištem, ali također i odredištem mnogih istraživača povijesti antičkoga rimskoga društva.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	3
2. Povijest Pompeja i Herkulanuma.....	4
2.1. Pompeji.....	4
2.2. Herkulanum.....	8
3. Ponovno otkriće antičkih gradova.....	10
4. Arhitektura Pompeja.....	18
4.1. Forum.....	18
4.2. Gradske ulice.....	21
4.3. Kazalište i amfiteatar.....	25
4.4. Terme.....	28
4.5. Privatne rezidencije.....	32
4.6. Vila Misterija.....	34
5. Arhitektura Herkulanuma.....	36
5.1. Terme.....	37
5.2. Vila Papyri.....	39
6. Zaključak.....	40
7. Popis literature.....	41

1. Uvod

Kada prirodna katastrofa pogodi određeno gradsko područje, to obično znači nasilni kraj egzistencije tog urbanog središta i, nažalost, stanovnika također. Međutim, u ovome pogledu može se rabiti izraz „sreća u nesreći“ jer zahvaljujući erupciji vulkana Vezuv koji je zatrpao lavom i pepelom obližnje gradove, među kojima se posebno ističu Pompeji i Herkulanum, cjelokupni urbani kompleks tih gradskih naselja ostao je sačuvan do danas.

Iako je erupcija Vezuva 79. godine rezultirala brojnim žrtvama u oba grada, uradila je nešto što nijednome pojedincu iz antike nije u potpunosti pošlo za rukom, a to je da gotovo u potpunosti sačuva cjelokupnu arhitekturu gradova. Naizgled niz običnih građevina, međutim gotovo da ne postoji antički grad koji je gotovo potpuno očuvan čime su gradovi podno Vezuva iznimno vrijedno arheološko nasljeđe iz prošlosti što nam također pruža priliku proširiti spoznaju o načinu života, običajima ljudi koji su živjeli na tim prostorima.

Stupanj istraženosti nije jednak za oba gradska područja. Pompeji su bili prekriveni slojem vulkanskog pepela debljine 4 m dok je Herkulanum bio prekriven slojem lave debelim 16 m, što je uvelike dalo doprinos činjenici da je samo ¼ Herkulanuma otkopana i istražena, dok su 4/5 Pompeja otkopane i istražene. Tijekom prošlosti zbog praktičnosti i danas zbog činjenice da je područje antičkog Herkulanuma jednim dijelom naseljeno, većina istraživača usmjerena je prema Pompejima usprkos činjenici da je zbog debljeg sloja tla ispod kojeg se nalazi, Herkulanum puno bolje sačuvao čak i organske materijale, što se nije moglo pronaći u Pompejima.

Bez obzira na nepravilan omjer istraženosti, oba grada neizostavan su element u tumačenju povijesti antičkoga Rima, prvenstveno u pogledu društvenog i ekonomskog razvitka. Osim toga, možda najgora slika posljedice erupcije Vezuva jest upravo prikaz ljudi koji nisu pobjegli erupciji i koje je vulkanski pepeo progutao i učinio kamenim skulpturama sačuvavši ih do danas. Kamene skulpture ljudi, kao i većina ostalih dijelova ovih gradova, zaslužuju da se njihova priču još jednom ispriča.

2. Povijest Pompeja i Herkulanuma

2.1. Pompeji

U antičkom razdoblju, regija u kojoj su se smjestili Pompeji i Herkulanum protezala se od Napuljskog zaljeva do vulkana Vezuv, područjem koje se danas naziva Kampanija. Uz navedena dva grada, postojao je popriličan broj manjih gradskih naselja, posebice gusto naseljenih, u području između Vezuva i Napuljskog zaljeva. Naseljenost ovog područja ne počinje s dolaskom Rimljana, nego stotinu godina nakon osnivanja Rima.¹

Pompeji se u djelima antičkih autora spominju tek sporadično. Spominju se u tri navrata kao jedan od gradova koji je bio razoren velikim potresom 5. veljače 62. godine, te jedanaest puta u kontekstu erupcije Vezuva koja je zatrpala grad i okolicu 24. kolovoza 79. godine. U jednome od navedenih izvora govori se o porijeklu riječi Pompeji od riječi pompe, što znači procesija koju je Herkul predvodio na povratku u Grčku iz današnje Španjolske. Prema prvotnom planu grada, Pompeji su se smjestili na jugozapadnom dijelu današnjeg gradskog prostora oko 600 pr. Kr. Grad se uskoro proširio prema sjeveru, vjerojatno oko sredine 6. stoljeća pr. Kr., što je zauzimalo relativno malu površinu grada ako se uspoređi sa kasnijim Pompejima pod rimskom vlašću koji su bili površine 66 hektara. Prema arheološkim nalazima, manja svetišta uz kuće postojala su u 6. stoljeću pr. Kr., gdje je otkrivena velika količina keramike, od koje većina dolazi od etruščanske bucchero keramike s natpisima na grčkom, što nam sugerira da su Pompeji bili etruščanski grad. Prvo razdoblje naglo završava oko 470. pr. Kr. nakon etruščanskog poraza od Hijerona Sirakuškog 474. pr. Kr., gdje nam arheološki nalazi govore da je grad razoren, a obnovljeni grad izgrađen i ubrzo poslije pretrpio skoro istu studbinu, što nas dovodi do zaključka da u sljedećih stotinu godina Pompeji nisu ni postojali kao stalno naselje.²

¹ Descaudres, J. P., History and historical sources, u: The world of Pompeii, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009., str. 14

² Fischetti, L., Pompeii. Past, present and future, Beccarini, Milan-Napulj, 1907., str. 15

U petom stoljeću pr. Kr. Samniti (italičko pleme) šire područje svoga utjecaja i svoj teritorij. Već 424. pr. Kr. zauzeli su grad Capua koji je bio najvažniji etruščanski centar u Kampaniji, par godina poslije zauzimaju i grčki grad Cumae. Tijekom zauzimanja Kampanije, Samniti su vjerojatno zauzeli i Pompeje. Međutim, iako je bio obnovljen i ponovno naseljen, grad je i dalje ostao minoran. Od kasnog trećeg stoljeća pr. Kr. grad počinje napredovati i rasti izrazito brzo, što je posebno vidljivo u drugoj polovici drugog stoljeća pr. Kr. U kratkom vremenu Pompeji su se preobrazili iz malog provincijskog naselja u helenizirani urbani centar sa svim potrebnim ustanovama koje čine jedan takav grad kao što su: kazalište, veliki prostor za vježbanje (palaestra) i javna kupališta s drugim prostorom za vježbanje. Gradski centar, koji je prije bio tek nešto više od običnog otvorenog prostora, kroz proces monumentalizacije transformira se u veliki, popločeni trg s forumom. Apolonov je hram obnovljen i nasuprot njemu izgrađena je bazilika koja, kao i u Rimu, predstavlja trgovački i sudski centar. Također, na području privatnih rezidencija, mnoge bogate pompejanske obitelji izgradile su velike vile, luksuzno uređene, s ukrašenim podovima i zidovima, te mramornim i brončanim skulpturama.³

Unatoč velikom bogatstvu i lojalnosti Rimu (njegov saveznik od kraja 4. stoljeća), Pompeji imaju ograničena politička prava, stoga je logično za pretpostaviti zašto su odlučili pobuniti se 91. pr. Kr. s ostalim rimskim saveznicima u tzv. Savezničkom ratu. Nakon početnih poteškoća, Rim se oporavio i 89. pr. Kr. vojska pod zapovjedništvom Lucija Kornelija Sule vratila je Kampaniju pod rimsku vlast, a shodno s tim i Pompeje. Iako je pobuna bila neuspjeh u pogledu vojnih ciljeva, ipak je postigla svoj glavni cilj, a to je da sve gradske zajednice južno od rijeke Po dobiju rimsko građanstvo. Bez obzira na povlasticu, 80. pr. Kr. Pompeji su pretvoreni u rimsku koloniju čime su kažnjeni za sudjelovanje u pobuni protiv Rima. Tijekom toga razdoblja, vrhovnu vlast u Rimu obnašao je Lucije Kornelije Sula, pa je svoga nećaka Publija Kornelija postavio na čelo odbora trojice za uspostavljanje kolonije u Pompejima.⁴

³ Descaudres, J. P., *History and historical sources*, u: *The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009., str. 15

⁴ Davenport-Adams, W. H., *The buried cities of Campania*, T. Nelson & sons, London, 1870., str. 18

Novo službeno ime grada bilo je Colonia Cornelia Veneria Pompeianorum, čime je dana počast pobjedniku u Savezničkom ratu, Luciju Korneliju Suli. Pretpostavlja se da su određene obitelji koje su živjele u Pompejima, a zauzele su stav protiv Rima, bile raseljene i imovina im je bila podijeljena među rimskim kolonistima za koje se pretpostavlja da ih je bilo oko 5 tisuća. Preobražaj iz samnitskog grada u rimsku koloniju imao je ograničen utjecaj na društvenu i gospodarsku strukturu Pompeja, te su mnoge samnitske obitelji uspjele očuvati svoje vodeće pozicije u gradu. U pogledu infrastrukture, grad se itekako izmijenio, prvenstveno izgradnjom Jupiterova hrama na sjevernom dijelu foruma koji je nakon rata restrukturiran u Kapitolij, hram posvećen rimskoj Kapitolijskoj božanskoj trijadi (Jupiter, Junona i Minerva). Južno od foruma, izgrađen je novi hram posvećen Veneri koji se nalazio na uzvišenju gdje se mogao vidjeti Napuljski zaljev i rijeka Sarno. Kada bi se morem dolazilo do grada, prvo bi se uočio hram Veneri.⁵

Velik broj privatnih rezidencija bio je izgrađen na mjestu nekadašnjeg gradskog zida, čime su vlasnici tih kuća dobili izvrstan pogled na Napuljski zaljev, i istovremeno su dokazali da gradu nije bio potreban zid za obranu budući da je bio rimska kolonija. Najznačajnija promjena u izgledu grada dogodila se u jugozapadnom dijelu gdje su brojne privatne rezidencije (vjerojatno su vlasnici bili izbjegli Samniti) bile odstranjene kako bi se mogao izgraditi amfiteatar, odnosno na početku je imao naziv *spectacula*. Izgradnju su platila dvojica vodećih kolonista, Marcus Porcius i Quintius Valgus.⁶

Dolazak Oktavijana Augusta na vlast i proglašenje Rimskoga Carstva otpočelo je novo razdoblje u kojem je primarni cilj bio oponašati Augustov Rim, gdje je prvi rimski car grad izgrađen od kamena pretvorio u grad izgrađen od mramora. U pokušaju oponašanja Augustove transformacije Rima, viša klasa u Pompejima započela je veliki graditeljski program obnove grada. Prvi je pothvat bio izgradnja hrama rodu Augusta na istočnoj strani foruma, koji je zamjenio niz trgovina. Osim hrama, svaka javna građevina prošla je kroz jedan oblik obnove. Općenito gledano, takve su radove financirali gradski magistrati, čime su pokazivali svoje poštovanje prema bogovima i običajima predaka i, iznad svega, vlastitu društvenu odgovornost i brigu za gradsku zajednicu.⁷

⁵ Laurence, R., Roman Pompeii. Space and society, Routledge, London, 1996., str. 18.

⁶ Parkins, H., Roman urbanism. Beyond the consumer city, Routledge, London, 2005., str. 100.

⁷ Beard, M., Pompeii. The life of a roman town, Profile books, London, 2008., str. 301.

Među impresivnijim građevinama koje su obnovljene bio je veliki centar za tjelovježbu uz amfiteatar gdje su udruge mladih (*collegia iuvenum*) koje je stvorio August, a u kojem su mladi mogli pokazivati svoje atletske mogućnosti. Promjene se događaju i na društvenoj razini gdje su *pateres familias* koji su vodili obitelj svi bili dijelom jedne veće obitelji (države) na čelu s Augustom kao *pater patriae*. Promjena je jasno vidljiva u arhitekturi gdje su mnoge kuće preuređene tako da se pridaje veća važnost peristilu, a smanji važnost atrija. Najvažnija inovacija u ovome razdoblju bila je dovođenje vodovodne vode iz akvedukta kojeg je sagradio August za pomorsku luku Misenum, što je uvelike poboljšalo kvalitetu života građana Pompeja koji su do tada pili vodu iz bunara ili cisterne. U pogledu sukoba, jedina značajna vijest dolazi iz 59. godine kada je izbila krvava tuča između žitelja Pompeja i Nucerie u amfiteatru. Rimski senat zabranio je javne sastanke između udruga mladih na deset godina.⁸

Potres je pogodio Pompeje 5. veljače 62. godine, i prema Senekinim izvještajima razorio je grad. Građevine koje su preživjele potres bile su uništene poplavom, ostavljajući uništenu infrastrukturu i veliku količinu blata pomiješanog s građevinskim materijalom. Arheološki dokazi potvrđuju njegovu izjavu da je šteta od potresa bila toliko velika da je ogromna većina kuća postala nepodobna za život, a svaka zgrada pretrpila je štetu. Samo 17 godina od prve katastrofe koja je razorila grad, 24. kolovoza 79. erupirao je vulkan Vezuv podno kojeg se nalazio grad Pompeji. Suprotno očekivanjima građana Pompeja, erupcija je trajala tri dana, tijekom kojih je pokopala vile i sve ostale građevine u radijusu od 24 km. Mješavina vulkanskog dima, blata i pepela koja je neprestano protjecala ubrzo je počela probijati krovove kuća i prozore, napunila unutrašnjost, spaljujući i pokapajući one koji su odlučili potražiti sklonište u svojim podrumima. Žrtve Vezuva vjerojatno su se ugušile od prevelike izloženosti vulkanskim plinovima koji su zahvatili Pompeje za manje od šest minuta, čime je grad koji se još oporavljao od potresa, kao i okolna mjesta, bio zatrpan četiri metra debelim slojem vulkanskog pepela.⁹

⁸ Cooley, A., Pompeii, Duckworth Archaeological Series, London, 2003., str. 45

⁹ Sigurdsson, H., Carey, S. The Eruption of Vesuvius in AD 79, The Natural History of Pompeii, (ur.) W. F. Jashemski & F. G. Meyer, 37-64, Cambridge University Press, Cambridge, 2002., str. 47.

2.2. Herkulanum

Prema legendi, Herkulanum je osnovao grčki junak Herkul na svom povratku u Grčku. Uzevši u obzir poveznicu s grčkim junakom, povjesničari tvrde da su to naselje prvi osnovali grčki trgovci tijekom 6. st. pr. Kr. iz Cumae (prve grčke kolonije u Italiji) ili iz Parthenope, koja je bila subkolonija Cumae, kasnije poznatija kao Neapolis. Dokaz o samnitskoj vlasti nad Herkulanumom jesu kuće građene u samnitskom stilu i u vrijeme erupcije Vezuva bile su 300 godina stare. Također su otkriveni brojni natpisi na oskijskom jeziku koji je bio službeni jezik Samnita, što nam sugerira da su se i oskijski i latinski jezik koristili jednakomjerno.¹⁰

Budući da je Herkulanum, kao i Pompeji, bio u rimsko doba smješten blizu obale, glavna gospodarska aktivnost grada bio je ribolov. Međutim, tijekom iskapanja 1980-ih otkriven je dio izgrađene luke koji je bio utvrđen velikim zidom kako bi štiti stanovnike Herkulanuma od napadača. Arheološki nalazi pokazali su da je zid kasnije srušen do određene mjere kada više nije bio potreban za obranu i u njegovoj blizini izgrađene su terme i nekoliko svetišta. Osim infrastrukture, iskopavanja su potvrdila da je glavna gospodarska djelatnost toga grada bio ribolov.¹¹

Povijesni izvori o Herkulanumu za određena su razdoblja povijesti „tihan“, stoga se Herkulanum spominje kao grad sudionik Savezničkog rata (početkom 1. st. pr. Kr.). Pretpostavlja se da je ostao vjeran Rimu na početku sukoba. Grad je imao status municipija kao i ostali gradovi u Kampaniji. Međutim, tijekom invazije Papiusa Mutilusa prelazi u samnitski tabor. Na kraju je grad osvojio Sulin legat Tit Didije 89. pr. Kr. uz pomoć Minacija Magnusa, koji je bio daleki predak poznatog rimskog povjesničara Veleja Paterkula.¹²

¹⁰ Ross Barker, E., *Buried Herculaneum*, Adam and Charles Black, London, 1908., str. 8

¹¹ Zarmati, L., *Heinemann Ancient and Medieval History: Pompeii and Herculaneum*, Pearson, Sydney, 2005., str. 11

¹² Waldstein, C., *Herculaneum. Past, present & future*, Macmillan & co., London, 1908., str. 88

Tijekom 1. stoljeća nove ere Herkulanum je postao popularno odmaralište za bogate rimske trgovce iz obližnjeg Neapolisa. Budući da je bio smješten na uzvišenju, dugačka obala gledala je na Napuljski zaljev i davala je mornarima jednostavan izlaz na more. Za razliku od Pompeja, koji su bili 20 km, Herkulanum je bio samo 6 km udaljen od Vezuva. Grad je bio povezan cestom *Via Antiniana* koja je spajala sve gradove u zaljevu. Zbog svog statusa poželjnog turističkog odredišta mnogi bogati Rimljani su imali ili stalne ili privremene rezidencije u tom gradu. Guverner Krete i Libije, Nonije Balbo, bio je vlasnik luksuzne kuće, u kojoj su bili pronađeni portreti svih članova njegove obitelji. Cezarov tast, Kalpurnije Cezonije Pizo, bio je vlasnik vile Papyri na sjeveru grada. Carevi Tiberije i Titus također su imali luksuzne rezidencije i posjećivali su Herkulanum prije erupcije.¹³

Iako su dijelili istu sudbinu, Pompeji i Herkulanum imali su drukčija iskustva s erupcijom Vezuva. Pompeji su bili 20 km udaljeni od Vezuva, te su stoga imali vremena napustiti grad prije nego vulkanski pepeo nošen vjetrom zatrpao cijelo područje. Herkulanum je bio samo 6 km udaljen od Vezuva i erupcija je rezultirala brzim kretanjem lave koja je hermetički zatvorila cijeli grad, pa su se građani ugušili zbog nedostatka kisika. Osim toga, Herkulanum je prekriven sa 16 m, dok su Pompeji bili prekriveni s 4 m dubokim slojem vulkanskog pepela, što će uvjetovati teškoću jednog i lakoću iskopavanja drugog grada u kasnijim arheološkim iskapanjima.¹⁴

U antičkim izvorima erupcija Vezuva 79. godine zabilježena je u pismima Plinija Mlađeg, rimskog pisca koji je bio očevidac katastrofe u dobi od 17 godina zajedno sa svojim stricem. Njegova pisma su bila upućena rimskom povjesničaru Korneliju Tacitu kako bi odgovorio na njegovo pitanje kako je njegov stric Plinije Stariji umro u Napuljskom zaljevu tijekom erupcije. Izvještavajući Tacita o sudbini svoga strica, Plinije Mlađi također je dao izvještaj o sudbini grada Pompeja. U vrijeme erupcije Plinije Stariji bio je poznati znanstvenik koji je tada služio kao rimski mornarički zapovjednik i njegova flota bila je smještena 32 km od Pompeja. Plinije Stariji napustio je svoj brod

¹³ Ward-Perkins, John B., *Roman imperial architecture*, Yale university press, New Haven, 1994., str. 187.

¹⁴ Horne, J. F., *The buried cities of Vesuvius*, Hazel, Watson & Viney, London, 1895., str. 4

i požurio u luku Pompeji da bi iz blizine promotrio do tada nezabilježene prirodne katastrofe, i kako bi detaljno opisao njezine karakteristike.¹⁵

3. Ponovno otkriće antičkih gradova

Nema pisanih izvora o tome što se dogodilo području stradalom od erupcije, osim prigodnih spomena na nadgrobni natpisima i u određenim pjesmama i epigramima. Mnoga gradska naselja koja su se nalazila u okolini Vezuva bila su potpuno uništena i nisu se mogla obnoviti. Vjerojatno je da su određeni preživjeli stanovnici tih gradova pokušavali kopanjem kanala spasiti tijela svojih najmilijih ili pronaći svoje dragocjenosti. Znakovi pljačke zatrpanih gradova postoje na različitim mjestima, ali ne može se razlučiti jesu li pljačkaši to radili u antičkom ili kasnijem razdoblju. Car Tit stvorio je plan obnove za gospodarski oporavak cijele Kampanije, ali točan plan nikad nije pronađen. Imao je u cilju ponovno naseliti to područje otkopavanjem tih gradova, ali Carstvo nije imalo tehničke mogućnosti na toj razini, niti usustavljenog znanja za odrađivanje takvog zahtjevnog zadatka, koji bi i danas bio poprilično težak u pogledu realizacije. Preživjeli su nastavili živjeti u obližnjim gradovima dobivši novčanu naknadu od Carstva.¹⁶

Imena gradova u Kampaniji koji su bili zatrpani vulkanskim pepelom opstala su u kolektivnoj memoriji duže vrijeme, što se može primjetiti na Peutingerovoj karti (Tabula Peutingeriana) iz 12. stoljeća, koja je bila verzija kasnoantičke karte, i na kojoj su točno označeni zatrpani gradovi. U međurazdoblju od objave navedene karte do ponovnog otkrića u 18. stoljeću gradovi u Kampaniji pali su u zaborav i područje iznad zatrpanih Pompeja postalo je poznato kao *La Civita*. Tijekom 16. i 17. stoljeća pukim slučajnostima otkriveni su antički materijali za gradnju i artefakti iz zatrpanih gradova. Usprkos tome, nije učinjena pravodobna reakcija koja bi istražila točno podrijetlo antičkih materijala za gradnju i artefakata. Pompeji su prvi puta zamijećeni u 16. stoljeću tijekom

¹⁵ Ozgenel, L., A tale of two cities: In search for ancient Pompeii and Herculaneum, METU Journal of the Faculty of Architecture, 1-25, 2008, str. 5

¹⁶ Cooley, A., Pompeii, Duckworth Archaeological Series, London, 2003., str. 51

građevinskog projekta grofa Muzzia Tuttaville, koji je planirao preusmjeriti tok rijeke Sarno prema svojoj vili u mjestu Torre Annunziata ispod kojeg je bilo još jedno zatrpano nalazište.¹⁷

Planirani podzemni kanal najkraćom je rutom prolazio kraj ruševina Pompeja i ulazio je u grad od strane amfiteatra, prolazio forumom i prelazio nekropolu kod vrata Herkulanuma, otvarajući najveći presjek kroz Pompeje. Tijekom kopanja kanala (1592. - 1600.) nekoliko je natpisa otkriveno od strane radnika koji nisu bili svjesni činjenice da stoje na ruševinama antičkog grada. Natpis s dvjema jasno čitljivim riječima *decurio pompeis*, koji se odnosio na Pompejanski magistrat, bio je arheološki dokaz postojanja toga grada, ali je bio krivo interpretiran kao vila rimskog generala Gneja Pompeja, a ne rimskog grada Pompeja. Otkriće natpisa stoga nije izazvalo daljni interes istraživača. Kada je kanal bio gotov, njemački antikvar Lucas Holstenius posjetio je to područje 1637. godine i točno pretpostavio da su *La Civita* i Pompeji isti grad, međutim njegov zaključak nije dočekan s odobravanjem. Drugi natpis koji je nosio ime Pompeja pronađen 1689. godine podigao je kontroverzu o svojoj identifikaciji između arhitekta Picchettija i povjesničara Bianchinija. Picchetti je tvrdio da se natpis odnosi na rimskog generala Gneja Pompeja dok je Bianchini tumačio da je ovdje riječ o gradu Pompeji. Intelektualna diskusija izazvala je interes još jednog istraživača imenom Macrini, koji se vratio na nalazište 1693. godine i prošao je tunele. Iako je Macrini zamijetio ruševine zgrada i predložio iskapanja da se razjasni o čemu se ovdje zapravo radi i je li to ruševina grada Pompeja zvanog *La Civita*, do 1710. nijedan pokušaj iskapanja nije izvršen.¹⁸

Zasluga za otkriće Herkulanuma ide Austrijskom vojvodi d'Elbeufu (Emanuel Maurice de Lorraine) koji je oženio napuljsku princezu 1710. Godine, te odlučio izgraditi vilu kraj morske obale i živjeti u mjestu Portici, mjestu veoma blizu Herkulanumu. Istovremeno, građanin iz obližnjeg grada Resine našao je nekoliko dijelova zakopanog mramora dok je kopao bunar na svom posjedu. Sve dijelove je odmah kupio vojvoda d'Elbeufa koji je pratio najnoviju modu u ukrašavanju aristokratskih vila svoga vremena, te je stoga bio zainteresiran mramornim komadima ukrasiti svoju vilu. Vojvoda je shvatio da su mramorni komadi koje je kupio antičkog porijekla, kupio je zemlju gdje su pronađeni i

¹⁷ Parslow, C. C., *Rediscovering Antiquity, Karl Weber and the Excavation of Herculaneum, Pompeii and Stabiae*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995., str. 44

¹⁸ Brion, M. (1960) *Pompeii and Herculaneum, The Glory and the Grief*, Crown Publishers, New York, 1960., str. 41

počeo je iskapanje. Prvo arheološko iskapanje u Kampaniji počelo je na d'Elbeufovu inicijativu. Njegovih je sedam radnika proširavajući kanale naišlo na zid zgrade kazališta u Herkulanumu, koja je bila jedna od najbolje ukrašenih zgrada u antici. Zgrada je greškom prepoznata kao Herkulov hram. Pozornica je otkrivena potpuno sačuvana zajedno s dijelovima sazdanim od mramora. Otkriveno kazalište pokazalo se kao mnogo veći izvor zarade nego što je bilo očekivano. Nakon iscrpnog devetomjesečnog iskapanja d'Elbeuf je pozvan natrag u Austriju. Do njegovog odlaska, radnici su bili u mogućnosti predstaviti vojvodi razmjerno bogatu kolekciju starina koje su uključivale kamene portrete glava, ukrasnog mramora i skupinu mramornih portreta, što je zapravo bila prva privatna zbirka pronalazaka iz Herkulanuma.¹⁹

U početnom razdoblju iskopavanja Herkulanuma, vojvoda d'Elbeuf ponašao se kao aristokratski lovac na blago koji je bio zadivljen količinom i kvalitetom umjetničkog rada iz otkrivenih građevina, iako zbog svojih privatnih interesa nije pokazivao želju za dokumentiranjem metoda i tijeka iskopavanja, čišćenja i uništavanja određenih dijelova, te identifikacija i opisa nalaza. Jedini mu je motiv bio ukrasiti svoju privatnu rezidenciju u stilu muzeja starina, u čemu je bio uspješan. Međutim, iako je nastojao zatajiti iskopavanja, vojvoda je privukao interes javnosti i znanosti te bio zabilježen kao prvi iskopavatelj na dugom popisu Pompeja i Herkulanuma. Vijest o njegovim nalazima objavljena je 1711. u časopisu *Giornale de'Letterati d'Italia* nakon što je priložen rukopis Andre Simone Imperata, uvaženog znanstvenika iz grada Resine.²⁰

Rukopis je izrađen s namjerom dokumentiranja svih poznatih erupcija Vezuva kako bi se dobile osnovne informacije o post-eruptivnom stanju geografske okoline oko grada Resine, također pored toga navode se lokacije bunara gdje su pronađene starine i aktivnosti vojvode d'Elbeufa. Ovaj rukopis i novinski izvještaj najraniji su zapisi i objavljeni tekstovi o dokumentacijskoj povijesti arheologije u Kampaniji. U pismu iz 1731. izvještava se o prvim posjetima nalazištima i o izloženosti ruševina kod Resina posjetiteljima, zato što tada ruševine nisu bile identificirane kao antički grad Herkulanum. Nakon odlaska vojvode d'Elbeufa, njegovu je vilu kupio vojvoda Giacinto

¹⁹ Belicard, C. J., *Observations upon the antiquities of the town of Herculaneum*, D. Wilson & T. Durham, London, 1753., str. 12.

²⁰ Harris, J., *Pompeii awakened. A story of rediscovery*, I.B. Tauris, London, 2007., str. 19

Faletti di Cannaloga koji je nadopunio zbirku starina svojom nedokumentiranom zbirkom s nalazišta koje je on nadzirao. Vilu i kolekciju starina kupio je napuljski kralj, Karlo Burbonski, 1746. godine. Nekoliko manjih erupcija u periodu od 1717. do 1737. godine spriječilo je daljnja iskopavanja.²¹

Antikviteti koji su mogli biti konfiscirani iz oba antička grada i ostalih obližnjih zakopanih građevina počevši od 1738. godine, služila su za samo jednu svrhu Karlu Burbonskom i njegovim nasljednicima, a ta je da su sakupljani isključivo za stvaranje kraljevske kolekcije pod zaštitom samoga kralja. Svi iskopani antikviteti bili su klasificirani i uzimani kao nacionalno dobro zaštićeno i izloženo u kraljevskom dvoru u Napulju. Izvoz ili prijevoz antikviteta bio je strogo nadziran i bez dopuštenja kralja, svako prevoženje antikviteta s područja Kampanije bilo je strogo zabranjeno. Nakon 1738. godine, iskapanja na području Herkulanuma nastavila su se, i u blizini vile vojvode d'Elbeufa kralj Karlo VII. izgradio je palaču koja će se kasnije pretvoriti u poznati muzej pod nazivom *Museo Ercolanese*. Tijekom vladavine Burbona, iskapanja u Kampaniji bila su pod vodstvom grupe profesionalaca koji nisu imali nikakvog prethodnog iskustva u arheološkom iskapanju. Među njima bilo je onih koji su se posebno istaknuli ne samo u iniciranju i usmjeravanju rane faze iskapanja, nego su također i dali svoj doprinos modernoj arheologiji. Dva glavna stručnjaka koja su vodila iskopavanja bili su Rocque Joaquin Alcubierre i Karl Jakob Weber.²²

Alcubierre je bio španjolski vojni inženjer koji je služio u španjolskoj vojsci 1733. i godinu dana poslije došao u Napulj s Karlom VII. u dobi od 32 godine. Kao inženjer i kapetan artiljerije bio je stacioniran u mjestu Portici kako bi mogao pregledati teren za gradnju nove ljetne rezidencije i vrtova (budući *Museo Ercolanese*) za Karla VII. Navedeni projekt uključivao je i izgradnju manje utvrde koja bi štitila obalu. Tijekom pregleda terena, Alcubierre je saznao za prisutnost antikviteta na tome području i njihovo uklanjanje. Prvo službeno iskopavanje Herkulanuma zabilježeno je 20. listopada 1738. godine i kraljevski je dvor bio zainteresiran za čišćenje nalazišta od mramora i mramornih kipova, što će diktirati način i sadržaj iskopavanja prvog službeno zabilježenog

²¹ Litchfield, R. B., *Naples under the Bourbons: an historical overview*, u: *The Golden Age of Naples: art and civilization under the Bourbons (1734-1805)*, , vol. 1, 1–14, Michigan university press, Detroit, 1981., str. 8.

²² Parslow, C. C., *Rediscovering antiquity. Karl Weber and the excavation of Herculaneum, Pompeii and Stabiae*, Cambridge university press, Cambridge, 1998., str. 394.

arheološkog iskopa pod vodstvom Alcubierrea. Prije nego što se udružio s Weberom, Alcubierre se fokusirao osobito na iskapanje mramornih statua ili drugih prijenosnih i in-situ artefakata značajne vrijednosti kao što su zidne slike i mozaici.²³

Nakon gotovo deset godina iskopavanja Herkulanuma došlo je do značajnog pada u kvaliteti pronađenih artefakata. Budući da je Alcubierre znao da će izgubiti poziciju glavnog upravitelja iskapanja odlučio je istražiti okolna područja i izabrao područje Torre Annunziata smješteno 18 kilometara jugoistočno od Napulja. To je bio grad u kojem su se nalazile kraljevske tvornice baruta što ih je vodom opskrbljivala rijeka Sarno, koju je preusmjerio Domenico Fontana izgradnjom kanala gotovo dva stoljeća ranije. Kao vojni inženjer, Alcubierre je istovremeno nadzirao popravak i održavanje vojnih projekata i postojećih postrojenja koje su uključivale Fontanin kanal. Tijekom jednog od pregledavanja terena bilzu lokaliteta *La Civita*, Alcubierre je dobio dozvolu za iskapanje na tom području, za koje je pogrešno vjerovao da je to mjesto antičkog grada Stabiae. Grupa radnika iz Herkulanuma počela je prvo službeno iskapanje u La Civiti 1748. godine pa se ubrzo ispostavilo da je to mjesto antičkog grada Pompeja koji su postali mnogo dostupniji za iskapanja jer su imali tanji sloj zemlje koji je prekrivao grad (4 m) nego Herkulanum (16 m), i tijekom iskapanja Pompeja kopanje tunela nije bilo potrebno.²⁴

Unatoč tome što se iskapanje moglo odraditi na danjoj svjetlosti, a ne u tamnim i skućenim tunelima, cijeli proces iskapanja morao se zaustaviti 6. lipnja 1748. na tri mjeseca zato što su radnici bili intenzivno izloženi otrovnom zraku koji je bio „zarobljen“ u slojevima zemlje koja se iskapala. Nakon toga, iskopavanja su se nastavila na amfiteatru koji je bio vidljiv u krajobrazu po svom eliptičnom obliku i središnjoj udubini. Građevina nije pružila nikakve vrijedne artefakte i Alcubierre se, nakon što je izmjerio dimenzije i obavio procjenu kapaciteta gledališta preselio na drugu lokaciju u Pompejima. Nakon dvije godine, glavni upravitelj Alcubierre nije bio zadovoljan rezultatima i

²³ Di Venuti, M., A description of the first discoveries of the ancient city of Herculaneum, G. Woodfall, London, 1750., str. 50.

²⁴ Foss, P. W., Rediscovery and resurrection, u: The worlds of Pompeii, (ur.) Dobbins, J. J., Fos, P. W., Routledge, London, 2007., str. 31.

1750. godine premješta iskopavanja na druge obližnje lokacije. Nije bio svjestan da je obavio prvo zabilježeno iskapanje Pompeja.²⁵

Alcubierre je do 1750. relativno malo napisao dokumentacije o arhitekturi nalazišta. Nije čak ni mogao završiti topografski plan područja Portici, mjesta kraljevske palače. Njegovi razlozi za neuspjeh u Herkulanumu su se odnosili na nedostatak prostora za manevar circumferentora. To je bio veliki rotirajući instrument za pregled zemljišta koji je radio na sličnom principu kao teodolit, u uskim tunelima, i djelomično se njegov neuspjeh može temeljiti na njegovom neznanju u pogledu označivanja orijentacije, dužine i inklinacije tunela na karti. Njegov oslonac na mjerenja izvršena od strane njegovih radnika uzrokovala su još veće probleme. Tijekom dugog perioda iskapanja (1738.-1750.) Alcubierre je načinio samo nekolicinu nepotpunih planova kazališta u Herkulanumu.²⁶

U međuvremenu je bio promaknut u pukovnika, što je značilo da je svoju dužnost trebao obavljati zajedno sa kraljevskim postrojbama vojnih inženjera, pa se Alcubierre odselio u Napulj, što je uvjetovalo zapošljavanje asistenta koji će voditi iskapanja, i Karl Jakob Weber je bio njegov kandidat. Weber je posjetio svoje novo radno mjesto, Torre Anunziata prvi puta 4. srpnja 1750. godine gdje je dobio upute za upravljanje iskapanjima i trenutnom stanju koja su se odvijala na više područja uključujući Herkulanum (Resina), Torre Annunziata i Gragnano. Njegov je zadatak uključivao nadziranje radnika, bilježenje mjesečnih plaća radnika i bilježenje troškova iskapanja. Ostale dužnosti uključivale su izradu individualnih planova svake zgrade i zabilježiti detaljno što je bilo pronađeno na svakom mjestu. Weber je primio brojne nepotpune planove (plan za amfiteatar u Pompejima i kazalište u Herkulanumu) i popis nužne opreme, poput 4 manja vagona, zračnu pumpu da održavanje svježeg zraka u tunelima i prijenosnu drvenu kolibu s četiri klupe koje je rabio za pisanje dnevnih izvještaja.²⁷

²⁵ Lazer, E., *Resurrecting Pompeii*, Routledge, London, str. 285.

²⁶ Lazer, E., *Resurrecting Pompeii*, Routledge, London, str., 286.

²⁷ Connolly, P. *Pompeii*, Oxford university press, Oxford, 1990., str. 12

Weberovo prvo veliko otkriće bila je velika vila otkrivena u Herkulanumu 1750. godine nazvana Vila Papyri zbog pronalaska 1787 svitaka neprocjenjive vrijednosti koji su se nalazili u privatnoj knjižnici vile. Samo iskapanje vile obavljeno je sustavno, prema linearnoj osovini bunara blizu vile koji je funkcionirao kao prvi ulaz nakon kojeg se kopao tunel uz tu osovinu. Tunel nazvan *Guruta Derecha* zapravo je prošao kroz dugo dvorište ispunjeno kolonadama i postao glavni podzemni ulaz koji je pomogao uvelike u planiranju ostalih tunela koji su se protezali prema zidovima dvorišta. Tunel je bio od velike važnosti za Weberov način iskapanja i bilježenja i bio je redovito održavan.²⁸ Također je iskoristio pod ukrašen mozaikom kao putokaz gdje se zapravo treba kopati, čime se otkrilo kakvi su planovi kuća. Iako je ova metoda iskapanja bila puno skuplja, Weber je načinio brojne detaljne crteže i nacрте vile. To je uključivalo detaljni plan obližnje vile sa svojim obrascem podova s mozaičnim ukrasom, tri crteža koja su pokazivala obrasce ukrašavanja poda, veliku silutraciju u boji popločenog dijela prostorija i veliki plan vile koji je pokazivao glavne i sporedne tunele. Plan je bio izrađen četiri godine nakon što je počelo iskopavanje vile. Navedeni plan predstavio je nove tehnike prikazivanja i bio je priređen u puno informativnijem izdanju nego dokumenti njegova prethodnika. Planovi su imali svoje nedostatke, od kojih se izdvaja izostanak orijentacije prema pravom sjeveru i nisu izrađeni tako da prikazuju postupni napredak iskapanja.²⁹

Weber je, međutim, izradio puno bolju dokumentaciju još jednog velikog kompleksa otkrivenog u Pompejima pod nazivom *Praedia Iuliae Felicis*, koji se razvio iz atrija kuće i uključivao brojne zgrade poput termi, brojne trgovine i prostorije za primanje gostiju i blagovaonicu. Također je pronađeno nekoliko dobro očuvanih zidnih slika čime je ovo nalazište postao prvo potpuno iskopano nalazište u području Vezuva. Iskorištavajući tanji sloj pepela kojim su bili prekriveni Pompeji, iskopavanje je moglo ići puno brže, te se sve to moglo odraditi bez kopanja tunela. Puno precizniji prikazi dimenzija i sami opisi bili su prikazani u planu kompleksa koji je izrađen u sličnoj tehnici kao za prethodnu *vilu Papyri* u Herkulanumu, ali bio je napredniji glede informativnih dodataka. Pokazivao je točnu lokaciju svakog artefakta na planu označenog brojem. Prazan prostor koji se nalazio oko crteža bio je iskorišten za bilježenje detaljnih opisa predmeta pronađenih u inventaru. Po

²⁸ Eric M. Moormann, *Wall Paintings in the Villa of the Papyri. Old and New Finds*, u: *The villa of the papyri at Herculaneum*, (ur.) Mantha Zarmakoup, Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 2010., str. 63

²⁹ Lazer, E. *Resurrecting Pompeii*, Routledge, London, 2009., str. 6

prvi puta Weber je obratio pažnju na prikazivanje primjera „uobičajene arhitekture“ u detaljima i osim toga točno je zaključio da je to aglomeracija različitih građevina, a ne vila.³⁰

Nakon završetka iskapanja 1757., kompleks *Praedia Iuliae* bio je zatrpan pa je nastavio raditi na nalazištu u Herkulanumu, i radio je još crteža građevina poput hramova. Njegov značajan doprinos tzv. vezuvskoj arheologiji je u metodama prikazivanja iskapanih građevina, posebice *Praedia Iuliae* kompleksa. Osim toga, Weber je ostao poznat po tome što je izradio seriju ostalih planova nalazišta u Stabiji i Herkulanumu, kao i monografiju *Vili San Marco* u Stabiji, formirajući prvi zbornik arheoloških crteža nalazišta podno Vezuva. Jedan od njegovih nerealiziranih projekata bila je izrada plana kazališta u Herkulanumu koje su već iskapali d'Elboeuf i Alcubierre. Međutim, nakon što je bio izložen štetnom zraku u tunelima i lošim uvjetima rada 13 godina, zdravlje mu se pogoršalo i Weber je podnio zahtjev za otpustom na kraći period kako bi se liječio u Napulju. Otišao je 26. siječnja 1764. i samo devet dana poslije je umro. Njegovo je mjesto zauzeo Francesco la Vega, koji je postao glavni upravitelj iskapanja za to područje.³¹

Antički gradovi podno Vezuva koji su bili pod zaštitom kraljevskog dvora postali su ubrzo popularna meta turista, posebice nakon uvođenja obveze plaćanja ulaza 1860. što je uvjetovalo poboljšanje kvalitete prometnica do tih odredišta. Odvojeni vlak koji je spajao dva najveća grada u Napuljskom zaljevu (Napulj na sjeveru i Sorrento na jugu) pušten je u promet 1890. godine i nazvan *Circumvesuviana*. Zaustavljao se na nekoliko stanica modernih i antičkih gradova nastavljajući put oko Vezuva te je ostao popularan način prijevoza do antičkih gradova u Kampaniji.³²

³⁰ Parslow, C. C., *Rediscovering antiquity. Karl Weber and the excavation of Herculaneum, Pompeii and Stabiae*, Cambridge university press, Cambridge, 1998., str. 395

³¹ Ozgenel, L., *A tale of two cities: In search for ancient Pompeii and Herculaneum*, METU Journal of the Faculty of Architecture, 1-25, 2008, str. 17

³² Foss, P. W., *Rediscovery and resurrection*, u: *The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, str. 33

4. Arhitektura Pompeja

Prvotna jezgra Pompeja nalazila se na jugozapadu današnjeg plana grada s malim nepravilnim ulicama. Forum se nalazio u tom području, a do 4. stoljeća pr. Kr. grad se proširio sjeverno od Foruma slijedeći geometrijska pravila. Gradske četvrti Pompeja na sjeveru toga grada sadrže jedne od najstarijih kuća. Kružni zid 1200 m x 720 m bio je podignut u 3. stoljeću pr. Kr., zatvarajući polja i vrtove. Tijekom 200. pr. Kr. daljnje proširenje grada bilo je prema istoku. Tijekom 2. st. pr. Kr., u posljednjoj fazi samnitske vladavine, grad je imao dvije glavne ulice, jednu koja je išla u smjeru sjever - jug i drugu koja je išla u smjeru istok - zapad. U tim dvjema ulicama podignute su mnoge važne zgrade poput kazališta, termi i ulaza u forum. Dolazak Sulinih veterana potaknuo je novi val građenja, od kojih se posebno ističe amfiteatar podignut u 1. st. pr. Kr.³³

4.1. Forum

Forum i njegova okolina sadržavali su najvažniju grupu javnih građevina u gradu. Sam forum bio je pravokutnog oblika dužine 142 m. Isprva su kolonade označavale područje foruma te su na određeni način "skrivali" većinu zgrada u helenističkoj maniri. Na sjeveru foruma bio je hram Jupiteru sagrađen u 2. st. pr. Kr. u italičkom stilu na visokom podiju sa stepenicama samo ispred ulaza. Kada su Pompeji potpali pod vlast Rima u 1. st. pr. Kr., unutarnji prostor hrama bio je prilagođen tako da Junona i Minerva mogu zauzeti svoja respektabilna mjesta uz Jupitera. S navedenim izmjenama, ovaj hram postao je izrazito sličan hramu Jupitera na brdu Kapitolu u Rimu. Formalnost foruma bila je označena prikazom statusa eminentnih građana i zabranom vožnje za vozila na kotačima kroz forum.³⁴

Iza kolonada nalazile su se građevine koje su služile u religijske, građanske i trgovačke svrhe. Spojena s forumom bila su barem dva hrama. Hram Apolona nalazi se paralelno s forumom na podiju unutar vlastitih kolonada. Ovaj hram imao je korintske stupove, dok su kolonade bile u

³³ Cooley, A. E., Cooley, M. G. L., Pompeii. A sourcebook., Routledge, London, str. 17

³⁴ Dobbins, J. J., The forum and its dependencies, u: The world of Pompeii, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, str. 150.

jonskom stilu. Kult Apolona počeo je najranije u 6. st. pr. Kr., o čemu nam govore oslikane etruščanske vaze, ali je sam hram sagrađen tek u 2. st. pr. Kr. Preko puta foruma nalazio se još jedan hram, caru Vespazijanu. Car je uvelike podupirao obnovu grada nakon potresa 62. godine i u skladu s tim građani Pompeja su mu izgradili hram. Carevi su redovito štovani kao božanstva, kult deificiranog cara služio je kao poveznica između gradova u cijelom Carstvu.³⁵

Javne građevine zauzimale su južni dio foruma, na kojem se sastajao *Comitium*. Osim *Comitiuma*, duoviri (glavni gradski magistrati), edili (gradska policija) i gradsko vijeće (članovi nazivani dekurionima) su također ovaj dio foruma uzimali kao glavno mjesto sastajanja i razgovora. Na jugozapadu, u desnom kutu foruma, nalazila se bazilika. Sagrađena je oko 125. pr. Kr., što ju čini najstarijom građevinom toga tipa uopće, s velikom dvoranom (60 m x 26 m) i visokim stropom u središtu. Stupovi bazilike bili su napravljeni od pečene opeke, što je bio neobičan izbor materijala u periodu kasne Republike, i prekriven lažnim slojem kako bi izgledalo da je stup zapravo od kamena. Na nižim razinama rabljeni su jonski stupovi, a korintski na višim. Navedena zgrada imala je više funkcija, među kojima se najviše ističe kao mjesto za održavanje sudskih parnica i poslovnih aktivnosti. Trgovina je bila glavna namjena preostalih građevina koje su se nalazile na istočnoj strani foruma. Najveća građevina je tzv. zgrada Eumahija (izgrađena u periodu od 14. do 37. godine), koja je imala funkciju glavne cehovske zgrade za proizvođače vune u Pompejima. Zgrada je dobila svoje ime prema ženi Eumahiji koja je samu zgradu, nakon što je bila dovršena gradnja, posvetila sebi i svojemu sinu. Budući da nisu imale status građana, žene nisu mogle sudjelovati izravno u politici, ali njihove su govorne vještine uvijek dobrodošle. Na samom sjeveroistoku nalazi se *Macellum*, kompleks koji se sastoji od tržnica ribom i mesom, i malene kapele posvećenoj carskom kultu.³⁶

Pompejanski forum okružen je trima primarnim i trima sekundarnim ulazima. Blizu južnog dijela foruma primarni su ulazi, preko dvije ulice koje se pružaju u smjeru istok – zapad, *Via Marina* i *Via*

³⁵ Dobbins, J. J., The forum and its dependencies, u: The world of Pompeii, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, str. 151

³⁶ Ling, R., The development of Pompeii public landscape, u: The world of Pompeii, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009., str. 119.

dell'Abbondanza, i *Via del Foro* koja ulazi u forum kroz slavoluk na sjeveroistočnom dijelu. Sekundarni ulazi nalaze se na sjeverozapadu (*vicolo dei Sporastanti*), na jugozapadu (*vicolo di Championnet*) i na jugoistoku (*Via delle Scuole*). Veliki ulazi omogućuju ne samo praktičan pristup forumu, nego pomoću upotrebe urbanih struktura poput slavoluka, stupova s velikim razmakom, širokim ulicama, galerijom skulptura asociranih za Eumachia i Macellum zgrade, ulazi plijene pozornost i pokazuju važnost foruma kojem se približava građanin Pompeja.³⁷

Golemi otvoreni prostor definiran je ostacima kolonada koje su okruživale forum na istočnom, južnom i zapadnom dijelu, te tvorile urbani prostor. Kolonade se također uzimaju kao ujedinjujući čimbenik koji se nalazio ispred različitih javnih građevina koje su bile u pozadini foruma. Ispred zgrade carskog kulta nalaze se osnove sedam ili osam velikih stupova. Ispred Augustova hrama nema traga kolonadama. Poistovjećen s kolonadama ispred *Macellum* i *Eumachia* zgrade, baze statua smještene su nasuprot istočne strane od stupova. Većim dijelom kasnije povijesti većina površine foruma bila je prekrivena blatom. Tome se stalo na kraj kada je prije dvadesetak godina posađena trava kako bi se spriječilo stvaranje prašine i usporila eroziju, ali travnjak više ne stvara otvoreni javni prostor, te stoga danas na forumu većinu prostora zauzimaju baze statua (vjerojatno vojnih časnika) i većih baza na južnom kraju foruma. Na zapadnom dijelu nalazi se velika platforma za govornika (*suggestum*), nekoliko statua od kojih nijedna nije preživjela erupciju u potpunom obliku.³⁸

Zbog nepotpunih arheoloških dokaza nije moguće napisati potpunu povijest foruma u Pompejima, kao i zbog podijeljenosti znanstvenog mišljenja gdje nema dogovora ni oko fundamentalnih činjenica. Uzevši u obzir blizinu obale prema zapadnom dijelu i blizinu rijeke Sarno prema južnom dijelu foruma, očito je da je sam prostor foruma odgovarao trgovačkim potrebama od ranog razdoblja, osobito u suradnji s Apolonovim svetištem koje je aktivno od 6. st. pr. Kr. Forum se u 2. st. pr. Kr. vjerojatno sastojao od velikog otvorenog prostora koji je funkcionirao prvenstveno kao tržnica i uključivao javne zgrade na jugu u jugozapadu, trgovine na istoku i Apolonovo svetište na

³⁷ Westfall, C. U., *Urban planning, roads, streets and neighborhoods*, u: *The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009., str. 131.

³⁸ Gates, C. *Ancient cities*, Routledge, London, 2011, str. 358.

zapadu. Nakon rimskog osvojenja 89. pr. Kr. forum je prošao kroz tri dinamična razdoblja gradnje: 1. rani rimski period, 2. Augustov principat i rano carsko razdoblje do 62. godine, 3. godine nakon potresa od 62. do 79. godine. Ranom rimskom periodu može se pripisati Popidijeva kolonada (Comitium), Bazilika, istočni zid Apolonovog svetišta, Jupiterov hram, ranije popločavanje foruma. Augustovom razdoblju pripada zgrada Eumachia, Augustovo svetište, popločavanje foruma vapnencem i Apolonovo svetište u trenutnom stanju. U post-Augustovsko razdoblje ubraja se hram Fortune Auguste i zgrada Macellum, te zgrada carskog kulta i nedovršena kolonada izgrađena od vapnenca.³⁹

4.2. Gradske ulice

Van područja foruma obični prolaznik ima velik izbor kojom će ulicom krenuti. Najimpozantnija je u današnje vrijeme tzv. *Via dell'Abbondanzia*. Kao i većina drugih, bila je popločena, popraćena nogostupima s obje strane i većim plosnatim kamenim blokovima koji su služili za sigurno prelaženje ceste tijekom kišnog vremena. Trgovina je bilo izrazito mnogo, a uključivale su *thermopolia* (antičke zalogajnice), vinarije i velika skladišta glinenih amfora koje su služile za lakše posluživanje pića. Vruće vino bilo je posebno omiljeno među građanima. Osim navedenoga, u ulici su se nalazile pekare i postrojenja za proizvodnju brašna koja su također odmah pekla i kruh. Ulični zidovi prikazivali su antičke reklame za stolare, gladijatorske igre i čak političke kandidature. Ono što je karakteriziralo većinu ulica u Pompejima svakako su grafiti tipa: "Glasajte za Luciusa Popidiusa Sabinusa – njegova je baka puno radila na zadnjim izborima i zadovoljna je rezultatima" i oni duhovitog karaktera: "Fortunatus, dragi moj, veliki ložaču, ovo je napisao netko tko te poznaje".⁴⁰

Pompeji su primjer urbane ostavštine Rima i predstavljaju primjer tradicionalnoga grada izgrađenog da zadrži i održi građanstvo u sebi. Broj stanovnika bio je prema suvremenim standardima velik za malo područje poput Pompeja, a iznosio je 10 do 20 tisuća stanovnika. Taj je broj neprestano rastao

³⁹ Dobbins, J. J., *The forum and its dependencies*, u: *The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, str. 167.

⁴⁰ Grant, M., *Cities of Vesuvius, Pompeii and Herculaneum*, Macmillan, New York, 1971., str. 210

jer su u grad dolazili ljudi iz okolnih mjesta. Tipično raskrižje ulica imalo je zidove uz pločnik podignute, dobro izgrađene četvrti bile su smještene u nepravilan obrazac gdje većina ulica mijenja pravac svakih 30 - 40m. Rimljani su definirali četiri područja grada: 1. područje za vanjsku zabavu smješteno oko amfiteatra, 2. rezidencijalno područje u blizini središnjih termi, 3. kulturalno područje za kazalište, 4. područje foruma. Svako je područje imalo drugačija svojstva, sva su bila međusobno povezana i udaljena jedna od drugih najviše 15 minuta.⁴¹

Područje koje je bilo poznato po ekstravagantnim zabavama nalazilo se istočno od foruma. Najprominentniji pokazatelj toga jest amfiteatar, jedna od prvih građevina koju su Rimljani sagradili. Susjedno vježbalište (palaestra) čini s amfiteatom najveći otvoreni prostor. Navedene dvije građevine nalaze se ispod urbanih vila koje se nalaze uz cestu *Via dell'Abbondanza*, gdje mnoge zgrade imaju prostorije otvorene prema kolonadama koje su okrenute prema vrtovima, voćnjacima i fontanama. U ovom području grada, mnoga kućanstva bave se vrtlarstvom.⁴²

Područje na sjeveru grada smješteno je oko središnjih termi koje su zauzele cijeli kvart i čak izbile u stražnju ulicu čineći je neprohodnom. Terme se nalaze u središtu ovoga područja na sjecištu dvaju glavnih ulica, *Strada Strabiana* i *Via della Fortuna*. Red trgovina doprinosi povećanju atraktivnosti gradskog područja, što nisu umanjili ni višestruki ulazi u nove terme. U pogledu samog dizajniranja zgrade bilo je važnije imati trgovine uz ulicu nego fasade. Suprotno od termi, jedan kut raskrižja ulica *Strada Stabiana* i *Via della Fortuna* pribijen je tako da je stvorio manji trg. Ovdje su Rimljani stavili slavinu za javnu upotrebu, svetište, fontanu i obično kamenje uz cestu kako bi se pješak uputio na trg. Slično se pojavljuje i kod raskrižja ulica *Via degli Augustali* i *Via dell'Abbondanza*. Na tom raskrižju izgrađene su javna slavina, fontana i statua, koje naglašavaju važnost jedne od destinacija, a to je forum. Na južnoj strani *Strada Stabiana* križa se s *Via dell'Abbondanza* (ulica koja vodi do amfiteatra). Približavajući se raskrižju sa zapada, ulica se širi od ulaza u Stabijske terme do raskrižja. Na istoku se ulica sužava dajući dojam prolazniku da završava kod ulaza u Stabijske terme. Navedeno bogato ukrašeno raskrižje manje je središte gradskog područja, a više

⁴¹ Parkins, H., *Roman urbanism. Beyond a consumer city.*, Routledge, London, 2005., str. 131.

⁴² Parslow, C., *Entertainment at Pompeii*, u: *The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009., str. 216

središte kulturnog područja. Prije Rimljana, ovo područje imalo je u središtu trokutni forum koji je u središtu imao srušeni hram, kazalište i manje vježbalište. Rimljani su prenamijenili ruševine hrama, veći dio područja pokrili kolonadama u dorskom stilu, proširili kazalište i dodali mu krov, te sagradili hram Jupiteru. Novi ulaz na trokutni forum bio je propilon u jonskom stilu koji je integrirao novo područje u građanski i arhitektonski red Pompeja. Ova zona osobito je interpretirana kao posebno časan i ceremonijalan prolaz u gradu.⁴³

Forum je bio središte četvrtog gradskog područja. U razdoblju prije Rimljana forum je bio jednostavno otvoreno područje pogodno za trgovinu u koje se moglo ući iz više ulica. Rimljani su ga pretvorili u urbani centar i preusmjerili pozornost na forum iz cijeloga grada. U sjeveroistočnom dijelu skupili su sve trgovine na jedno mjesto, u Macellum. Otvoreno područje foruma ispunili su kolonadama, obnovili istočnu stranu s četiri carske građevine i na južnoj strani dodali javne građevine, dok je na sjevernoj strani obnovljen Jupiterov hram. Osim toga, ograničili su ulaz na forum eliminirajući nekoliko ulaza. Vjerojatno je prilaz iz najbolje pozicije bio sa zapada od gradske luke (Porta Marina), odakle se tijekom prilaženja forumu mogao vidjeti veliki zid Venerinog svetišta, što značajno sužava ulicu. Budući da je još jedan ulaz u grad bio iz područja gradske luke, uz ulicu kojom se pristupalo forumu nalazile su se kolonade, čime se posjetitelju naznačivalo da se približava veoma važnom gradskom području.⁴⁴

Rimljani su koristili manjak paralelizma između vanjskih zidova bazilike i Apolonovoga svetišta kako bi proizveli komplementarne perspektive. Kada bi se gledalo prema forumu, divergentne strane ulica zapravo čine forum većim nego što jest na takvoj udaljenosti. Kada bi se gledalo od foruma prema luci Porta Marina, konvergencija rubnjaka i zidova naglašava perspektivu i izgleda da se sve udaljava, dok su u daljini navedene dvije značajke neizbježne u vidokrugu običnog prolaznika. Poveznica između foruma i ostatka grada počinje u tijesnom prostoru između Macelluma i bočnog dijela Jupiterovog hrama.⁴⁵

⁴³ Laurence, R., *Roman Pompeii. Space and society*, Routledge, London, str. 19

⁴⁴ Richardson, L., *Pompeii: an architectural history*, Johns Hopkins university press, Baltimore, 1988, str. 108.

⁴⁵ W. Jongman, *The Economy and Society of Pompeii*, J.C. Gieben, Amsterdam, 1988., str. 109.

Zapadna strana ulice *Via del Foro* okružena je trgovinama i ulaz u terme namijenjen je muškarcima. Kasnije izmjene na južnom kraju izradile su ulaz u prostorije koje su se nalazile iza trgovina. Taj se ulaz sastojao od dva veća stupa, ali ostali su stupovi u blizini bili rekonstruirani u složeniji set stupova bilu ulice *Via della Fortuna*, koji su kasnije uklonjeni. Dizajn hrama Fortune Auguste vizualno je bio veoma dojmljiv jer je bio vidljiv i s prostora raskrižja ulice *Strada Stabiana* gdje sjajni mramorom ispunjeni dio hrama privlačio prolaznike. Osim toga, još jedan važan dio ulice *Via del Foro* jest tzv. Kaligulin slavluk koji je služio kao ulaz u ulicu *Via di Mercurio*, njegovo krilo upadljivo je zbog fasadne linije u zadnjem kvartu na sjevernoj strani ulice *Via della Fortuna*. Široka ulica *Via di Mercurio* koja se nalazila poslije slavluka sastojala se od velikih kuća gotovo bez trgovina. Ostali kvartovi sjeverno od ulice *Via della Fortuna* do ulice *Via delle Terme* slične su u luksuzu, iako su izmiješane s manjim kućama i trgovinama. Ovo je bilo gradsko područje koje su naseljavali patriciji, u kontrastu sa skromnim karakterom kvartova s uskim nepravilnim ulicama koje su učinjene takvima zbog izgradnje novih zgrada blizu foruma. Raskrižje sa slavlukom, hramom i termama dovodi u jednu točku sve puteve koji vodi do nje i usmjerava ih prema ulici *Via del Foro* prema forumu. Niz navedenu je ulicu prolaznik mogao vidjeti Tiberijev slavluk koji se nalazio ispred zgrade Macellum, smještene uz Jupiterov hram, a poslije njega nalazi se veliko područje foruma popločeno vapnencem i okruženo kolonadama, što je označavalo gradski centar Pompeja.⁴⁶

Od foruma, slučajni prolaznik ima mogućnost zaptiti se u sva područja grada. Ispred statue na južnoj strani foruma je manje područje koje je služilo kao mjesto orijentacije u gradu. Ovo područje fokus je urbanih elemenata i područja iz kojeg su veze s ostatkom grada posebno vidljive. Četiri se ulice križaju, što pridonosi istaknutosti tog područja. Proširenje ulice *Via Marina* koje vodi do Venerinog svetišta i obale te ulaz u Venerino svetište prolazniku blokira pogled na ono što se nalazi iza navedenih građevina. Proširenje ulice *Via dell'Abbondanza* neizravno je povezano s trokutnim forumom. Iz višestrukog raskrižja prolaznici mogu otići u bilo koji dio grada, pa čak i u pravcu sjevera, gdje se krajem Tiberijevog slavluka, ulicom *Via del Foro* dolazi do s foruma teško vidljivog oltara hrama Fortune Auguste. Od toga mjesta nastavlja se ulicom *Via di Mercurio* prema

⁴⁶ Wallace-Hadrill, A., *Public honor and private shame: the urban texture of Pompeii*, u: T. J. Cornell, T. J., Lomas, K., (ur.) *Urban Society in Roman Italy*, London, 1995, 39–62, str. 49

luci *Porta di Ercolano* ili ulicom *Via della Fortuna* prema sjeveroistočnim dijelovima grada. Rimljani su učinili forum i ciljem i početkom svih važnih puteva unutar grada i stoga nitko nije mogao sumnjati da je to bio centar građanskog i urbanog života.⁴⁷

4.3. Kazalište i amfiteatar

Kao i većina rimskih gradova, Pompeji su imali svoje kazalište. Četvrt gdje se nalazilo kazalište nalazila se u južnom dijelu grada. Golema zgrada oblikovana u obliku potkove bila je izgrađena u grčkom stilu. Datum izgradnje stavlja se najčešće u kasno 3. ili prvu polovicu 2. st. pr. Kr., što ga čini najstarijim rimskim kazalištem. Konačni oblik zadobilo je za vrijeme cara Augusta, kada je u rimskom stilu pozornica bila spojena sa sjedištima. Sama pozornica bila je niska, stoga su važniji gledatelji, koji su sjedili naprijed, mogli dobro vidjeti predstavu. Uz kazalište nalazi se odeon, maleno kazalište sa sjedištima za 1000 do 1500 osoba. Bilo je sagrađeno oko 80. pr. Kr., nakon što je dovršeno veliko kazalište. Način na koji je izgrađen odeon postao je omiljeni način gradnje kod Rimljana, s malenom dvoranom za koncerte i recitale, te uzevši u obzir da je uvijek natkrivena, bila je značajan dodatak velikom otvorenom kazalištu.⁴⁸

Iza velikog kazališta nalazi se veliki trg okružen kolonadama u dorskom stilu, namijenjenima kao sklonište za gledatelje u slučaju kiše i kao zakulisje za kazalište. Do vremena uništenja Pompeja trg je također služio kao baraka za gladijatore. Na istočnoj strani kolonade u iskapanjima 1767.-1768. pronađeno je 52 ljudskih kostura, uključujući djecu, koji su obilovali nakitom. Ljudi su se okupljali na tom mjestu prvenstveno zbog činjenice da je obližnja luka veoma blizu, ali nisu uspjeli doći do nje prije nego što ih je zatrpao pepeo Vezuva.⁴⁹

Građevina koja je služila isključivo za zabavu građanima Pompeja, u kojoj bi se uvježbani ratnici nazvani gladijatorima borili ili s drugim protivnicima ili sa životinjama, zvala se amfiteatar, što u

⁴⁷ Jongman, W., *The economy and Society of Pompeii*, J. C. Gieben, Amsterdam, 1988., str. 111.

⁴⁸ Izenour, G., *Roofed Theaters in Classical Antiquity*, Yale University press, New Haven, 1992., str. 52

⁴⁹ Gates, C. *Ancient cities. The archaeology of urban life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*, Routledge, London, 2011., str. 360.

prijevodu znači dvostruko kazalište, i bio je ovalnog oblika. Prema natpisima, amfiteatar su sagradili Valgius i Porcius vlastitim sredstvima i poklonili ga građanima Pompeja, prema natpisu sagradili su ga 70. pr. Kr., što ga čini najstarijim amfiteatrom u rimskom svijetu. Mjesto predviđeno za izgradnju nalazi se na jugoistočnom dijelu grada, gdje je teren bio ravan. Položaj i način izgradnje amfiteatra nadasve je neobičan, jer se građevina nalazi 6 m ispod površine zemlje. Iako se ulaz nije plaćao, red sjedenja bio je reguliran prema društvenom statusu, pri čemu su važniji ljudi imali sjedišta prema dnu, srednja klasa u središnjoj zoni i najsiromašniji građani pri vrhu. Kapacitet je bio 20 000 mjesta, a gledatelji su dolazili čak i iz drugih gradova. Razlog tomu leži u činjenici da u bližoj okolici u to vrijeme, 1. st. pr. Kr., nijedan grad nije imao amfiteatar i dva kazališta. Nuceria, najbliži grad Pompejima i najveći rival, imao je samo jedno kazalište i amfiteatar koji je bio izgrađen tek za vrijeme cara Nerona. Grad Sarno imao je samo kazalište, a grad Puteoli samo amfiteatar, dok je Surrentum imao oboje. Međutim, najzanimljivija činjenica jest da čak ni Rim nije imao prvo stalno kazalište i amfiteatar do 55. odnosno 29. pr. Kr., kada je Statilije Taur izgradio prvi rimski amfiteatar.⁵⁰

Važnost gladijatorskih brobi u društvenom i gospodarskom životu grada u ranom Carstvu najbolje je prikazana izgradnjom druge najveće zgrade u gradu nasuprot amfiteatra. To je bio golemi prostor u obliku pravokutnika gdje se na jednoj strani zida nalazilo 5 vrata usmjerenih prema amfiteatru. Na zapadom zidu nalazi se exedra s dva stupa, čime se označava ulaz u svetište. Na suprotnoj strani nalazile su se dvije manje prostorije gdje se nalazio službenik (*ostiarius*) zadužen za praćenje dovoženja hrane u zgradu i izvan nje (dovožena je iz ulice *Via di Porta Nocera*). Također je ispred zidova bio dvostruki red drveća, koje je prema procjenama stručnjaka u vrijeme erupcije bilo staro 100 godina. U sredini zelenog prostora nalazio se bazen koji je označavao kraj gradskog akvedukta. Izgradnja ove zgrade nije bila provedena od strane par individualaca zato što se za izgradnju trebalo osigurati šest gradskih četvrti, što ga je činilo važnim gradskim projektom plaćenim pomoću javnih financija.⁵¹

⁵⁰ Welch, K. *The Roman Amphitheatre from its Origins to the Colosseum*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007., str. 63.

⁵¹ Zanker, P., *Pompeii: public and private life*, Harvard university press, Cambridge Mass., 1998., str. 31

Funkcija građevine povezana je s Augustovom reorganizacijom organizacije mladih (*collegium iuvenum*) u paravojni organizaciju mladih s naglaskom na atletske i vojne sposobnosti. Njezina blizina amfiteatru sugerira nam da je zgrada imala višestruku namjenu. Brojni grafiti na stupovima govore nam kako se zgrada i njezin unutarnji prostor upotrebljavao ne samo za sastajanja građana i kao urbani park, nego i kao tržnica na kojoj su vjerojatno prikazivali svoje proizvode i njihovu cijenu na stupovima, ali najveća iskorištenost ovoga prostora bila je tijekom festivala kada je iz njega omogućena opskrba vodom, skloništem, sanitarnim čvorovima i prostor za najam koji je služio gostima u Pompejima kao mjesto za odmor.⁵²

Povijesni i arheološki izvori govore nam da su za gladijatorske borbe u Pompejima postojale pisane najave uz ceste izvan zidina koje su najavljujvale događaj u detalje, kao npr. imena sponzora, broj gladijatora koji će se boriti, trajanje igara i hoće li biti ubijanja životinja ili ne. Prema arheološkim dokazima možemo uvidjeti koliko su bili entuzijastični obožavatelji takvih borbi koji su dolazili čak iz Nucerie, Nole, Puteolija i Cumae da bi vidjeli borbe. Rimski povjesničar Tacit zabilježio je da je u amfiteatru 59. godine izbila pobuna između građana Pompeja i susjedne Nucerie. Događaj je potvrđen i na jednoj zidnoj slici u pompejanskoj kući koja prikazuje amfiteatar i sukobljene strane. Zbog smrtnih slučajeva, rimska država zabranila je Pompejima održavanje manifestacija u amfiteatru na 10 godina.⁵³

Koliko su građani Pompeja preferirali takve događaje govori nam činjenica da je nakon potresa 62. godine amfiteatar uistinu brzo bio obnovljen, dok je nekoliko religijskih građevina i čak javnih termi bilo u ruševinama. Iz arheološkom materijala jasno je da su gladijatorske borbe imale veliku prednost u odnosu na kazališne predstave. Pretpostavlja se da nakon potresa 62. godine kazalište nije ni obnovljeno do vremena erupcije Vezuva. Prostor iza kazališta bio je pretvoren u vježbalište za gladijatore i mjesto za odmor (*dormitorium*). Prostor koji je okruživao amfiteatar bio je obnovljen

⁵² Richardson, L., *Pompeii: an architectural history*, Johns Hopkins university press, Baltimore, 1988, str. 77.

⁵³ Welch, K., *The Roman Arena in Late Republican Italy: A New Interpretation*, *Journal of Roman Studies*, vol. 7, 59-80, Oxford university press, Oxford, 1994., str. 67

kako bi privukao građane da se vrate u svoje domove nakon potresa. Vlasnici kuća na tom području čak su svoje domove restrukturirali u taverne i restorane.⁵⁴

4.4. Terme

Do erupcije Vezuva, Pompeji su imali četiri velika kompleksa termi i mnogo manjih. Terme su bile veoma važna institucija rimskog svijeta jer Rimljani u svojim kućama nisu imali kupaonice, osim nekolicine imućnijih građana. Javna kupališta nisu bila samo za čišćenje tijela, nego i veoma važni društveni centri gdje su građani vježbali, opušitali se, upoznivali nove ljude i poslovne partnere. Otvarale su se u podne i zatvarale zalaskom sunca. Muškarci i žene imali su zasebne prostorije ili su u manjim kompleksima mogli dolaziti u različite periode dana ili sata. Najveće zgrade kupališta u kasnom Carstvu nalazile su se u Rimu. Pompejanske terme bile su skromnije od rimskih. Što se tiče porijekla građenja termi, dvojbeno je jesu li Rimljani to preuzeli od Grka, zbog mnogih grčkih naziva za dijelove samih termi, ili da je to možda rimski izum, zbog činjenice da su Rimljani iskorištavali prirodne izvore vode, što nije bilo karakteristično za Grke.⁵⁵

Terme Stabiana ili Stabijske terme izgrađene su u 2. st. pr. Kr. i kasnije renovirane 80. pr. Kr. Ono što je kod njih zanimljivo jest činjenica da su nepravilnog oblika i nemaju tipične prostorije klasičnih rimskih termi. Ulaz je bio s ulice u svlačionicu (*apodyterium*) koji se nastavio u prostoriju s toplijim zrakom (*tepidarium*), zatim u manju prostoriju za znojenje (*laconicum*) i u vruću prostroiju (*caldarium*) što je završavalo prostorijom s hladnim bazenom (*frigidarium*). Stabijske terme također imaju veliki otvoreni bazen (*natatio*), prostor za tjelovježbu (*palaestra*) i ostale manje prostorije. Tople i vruće prostorije bile su grijane podnim grijanjem, sustavom hipokausta. Podovi prostorija bili su konstruirani na taj način da pare koje dolaze iz središnjih peći cirkuliraju prostorom ispod poda.⁵⁶

⁵⁴ Zanker, P., *Pompeii: public and private life*, Harvard university press, Cambridge Mass., 1998., str. 33

⁵⁵ Koloski-Ostrow, A. O., *The city baths of Pompeii and Herculaneum*, u: *The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009., str. 226.

⁵⁶ Isto, str. 227

Stabijske terme najstarije su i najveće terme u Pompejima. Konstruirane su u 2. st. pr. Kr. i zauzimaju veći dio gradske četvrti, gdje su na tri strane izložene ulici, a na sjevernoj strani nalaze se u susjedstvu kuće Vediusa Siricusa. Red trgovina uz južnu i zapadnu stranu termi otvara se na dvije strane prema dvjema ulicama, *Via dell Abbondanza* i *Vicolo del Lupanare*, dok je ulica na istočnoj strani dobila naziv po samim termama (*Via Stabiana*). Glavni ulaz na južnoj strani ulazi točno u *palaestru* koja ima kolonade na tri strane i relativno glatko popločen pod. Za vrijeme arheoloških iskapanja pronađene su dvije kamene kugle koje su prema jednoj teoriji služile za antičku inačicu kuglanja. U sredini zapadne strane *palaestre* bio je bazen za plivanje. U sjeverozapadnom dijelu zgrade nalazio se manji ulaz koji je vodio do ureda nadzornika termi. Na jugozapadnom dijelu termi nalazio se tzv. *destrictarium*, prostorija za uklanjanje prašine i ulja nakon vježbe, što se može zaključiti prema prikazu na zidovima te prostorije. Prema arheološkim dokazima, vidljivo je da se nakon 80. pr. Kr. obnavljaju kolonade i *palaestra* općenito. Na jugoistočnoj strani otvorenog dijela termi nalaze se prostorije rezervirane za muškarce (*vestibul*, *frigidarium*, *laconicum*, *apoditerium*, *tepidarium* i *caldarium*), a također su postojale i prostorije rezervirane za žene, no one su bile razmjerno manje i nalazile su se na sjevernom dijelu kompleksa. Glavna razlika između prostorija termi za muškarce i za žene jest u tome što je *frigidarium* u ženskom dijelu imao golemi betonski spremnik vode za hladno tuširanje za razliku od dijela za muškarce koji su imali kadu. Osim navedenih postojale su i manje prostorije za privatnu upotrebu za koje se pretpostavlja da su služile za zajedničko korištenje ženama i muškarcima.⁵⁷

Terme del Foro ili Terme Forum bile su prve javne terme otkrivene u Pompejima još 1824. godine od strane francuskog istraživača Mazoisa. Netom nakon što su Pompeji postali rimska kolonija, cijeli sjeverni dio grada je rekonstruiran. Središnji dio termi bio je smješten iza reda trgovina koje su okruživale terme na južnoj, istočnoj i sjevernoj strani. Jedino su ove terme bile potpuno obnovljene nakon potresa 62. godine i radile su potpuno do erupcije Vezuva 17 godina kasnije. Veći muški dio imao je tri ulaza, prvi je bio na zapadnoj strani, koji vodi direktno prema vježbalištu (*palaestra*), drugi se nalazi na istočnoj strani i dugim hodnikom vodio je ili do vježbališta (*paleastra*) ili do svlačionice (*apodyteirum*). Treći ulaz, na sjevernoj strani, prolazi kroz nešto manji uži hodnik u

⁵⁷ Koloski-Ostrow, A. O., *The city baths of Pompeii and Herculaneum*, u: *The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009., str. 229

svlačionicu pravokutnog oblika s tri klupe (iznad kojih su se nalazile drvene police i ormari) uz tri zida. Rupe koje su služile za police još su vidljive u zidovima u muškim i ženskim dijelovima termi. Svjetlo ulazi u prostoriju kroz prozor na južnoj strani kroz deblji sloj stakla. Na obje strane prozora na reljefima su prikazani veliki Tritoni s vazama na ramenima. Okruženi su dupinima koji imaju masku Oceanusa. Većina ovih dekoracija danas gotovo ne postoji. Iz svlačionice je korisnik mogao doći ili do *frigidariuma* ili do *palaestre* ili do *tepidariuma*.⁵⁸

Frigidarium je bio kružna soba s četiri male niše koje su popunile kuteve prostorije. Ukrašen je prikazima vegetacije. Kružni bazen zauzima najviše mjesta. Najbolje očuvane tragove ornamentike ima *tepidarium* koji se nalazio zapadno od *apodyteriuma*, a bili su sličnih dimenzija. Razdvajajući niše stajala je velika skulptura Atlanta napravljena od terakote. Prozor okrenut prema jugu bio je zatvoren oknom stakla u brončanom okviru. Dekoracija stropa sastojala se od scena Kupida koji naginje svoju strijelu, Apolona koji jaše grifona, Ganimeda s orlom i Kupida na morskim konjicima. *Tepidarium* je za razliku od termi u Stabiji bio grijan kaminima, od kojih jedan još uvijek stoji na južnom dijelu termi. Natpisi nam govore da je razni brončani namještaj bio doniran ovim termama od strane Nigidiusa Vaccule. Tijekom erupcije 79. godine samo je dio *caldariuma* bio uništen, a većina prostorije je sačuvana, uključujući i mramornu kadu (*labrum*) od alabastera.

Terme Centrali ili Središnje terme počele su se graditi nakon potresa 62. godine i nikad nisu bile dovršene. Zauzimale su cijeli kvart na jugoistočnom dijelu *Strada Stabiana* i *Via di Nola*. Sjeverna i zapadna strana kompleksa bile su namijenjene za red trgovina. Najznačajnija razlika u konstrukciji središnjih termi jest da su imale samo jedan niz prostorija za kupanje. Stručnjaci ovu pojavu tumače time da su ove terme bile namijenjene za muškarce, ali da su žene mogle dolaziti u određeno doba dana. Druge teorije polaze od toga da su terme bile namijenjene mladim i snažnim pripadnicima gradske zajednice zbog činjenice da je većina izgradnje fokusirana na veličinu vježbališta (*palaestre*), ili da je postojao mješoviti oblik kupanja.⁵⁹

⁵⁸ Koloski-Ostrow, A. O., *The city baths of Pompeii and Herculaneum*, u: *The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009, str. 231

⁵⁹ Isto., str. 234.

Ulazi iz tri ulice vodili su do vježbališta, dva ulaza za osoblje vodila su direktno u veliki hodnik na istočnoj strani zgrade. Glavni ulaz bio je na sjevernoj strani kroz *vestibul* u prvo vježbalište i zatim u svlačionicu (*apodyterium*), iako ta prostorija nikada nije dovršena. Arheolozi su otkrili da su ostatci rezidencijalnog kvarta bili porušeni kako bi se napravilo mjesta za vježbalište i da ih radnici koji su gradili terme nisu potpuno očistili. Istočna strana vježbališta imala je udubljenje gdje je bio plan za vanjski bazen za plivanje, a otpadna voda iz bazena očistila bi zahode. *Frigidarium* je bio neobična oblika prvenstveno zato što se nalazio u pravokutnoj prostoriji s udubinom od 2 m za hladne kupke, uz istočni zid koji se nalazio nasuprot tri prozora. Ova je inovacija bila prisutna i u Sarno termama. *Tepidarium* i *caldarium* su svaki imali tri velika prozora koja su bila otvorena prema vježbalištu. U skladu s preporukom Vitruvija, *caldarium* je bio smješten na takvom mjestu da može primiti najviše sunčevog svjetla, pogotovo u poslijepodnevnim satima kada su terme bile u uporabi.⁶⁰

Terme Centrali nisu imale nijednu dovršenu prostoriju, nego samo određeni broj prostorija koje su djelomično ukrašene. Nije bilo postavljenog mramora i dvije peći koje su trebale grijati zgradu nisu bile izgrađene. Istovremeno tijekom gradnje ovih termi, primjetno je da su graditelji počeli rabiti nove modele prema uzoru na carske terme u Rimu. Uspostavljene su inovacije na području prozorskog stakla i zidnog grijanja te su arhitekti uspjeli zamijeniti tamne prostorije prošlih termi većim prostorijama osvijetljenima prozorima koji su bili okrenuti prema jugozapadu. Izgradnja termi u novom stilu, netom nakon razarajućeg potresa, govori nam da su Pompeji i dalje bili dinamičan grad koji se prilagođavao novim promjenama u arhitekturi.⁶¹

U sjevernijim, hladnijim dijelovima Carstva zidovi su imali šupljine u koje je ulazila vruća para. Seneka je živio iznad kompleksa termi u 1. stoljeću nove ere u Rimu i daje nam slikovit opis uvijek kreatog ljudima, živog, dinamičnog svijeta termi. Bogati ljudi ulazili su na zamjetan način u društvu svojih sluga, osoblje termi kružilo je nudeći opremu poput ulja, hrane (kolači i kobasice) i usluge poput pranja kose ili masaže, dok su robovi održavali peći. Rimske terme ovisile su o akveduktima koji su dovodili velike količine vode. Održavati akvedukte zahtijevalo je političku i ekonomsku

⁶⁰ Koloski-Ostrow, A. O., *The city baths of Pompeii and Herculaneum*, u: *The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009., str. 235

⁶¹ Isto, str. 236

stabilnost zemlje. Dolaskom srednjeg vijeka sustav termi je propao. U zapadnoj Europi okončan je u 9. Stoljeću, dok je na istoku bez prekida - kultura termi nastavila se kroz bizantsku, arapsku te osmansku državu do danas.⁶²

4.5. Privatne rezidencije

Sagrađene u različitim vremenima tijekom Republike i ranog Carstva, kuće su veoma važan izvor informacija o arhitektonskim i dekorativnim stilovima i kao takve su bez premca u cijelome Carstvu. Kuće u Pompejima i Herkulanumu su tzv. gradske kuće, a ne apartmani ili vile okružene vrtovima. Bile su izravno povezane s ulicom gdje su bili manji prostori za trgovinu. Konstruirane su od mješavine kamena i gipsa, pokrivene slojem žbuke i s unutarnje strane često ukrašene. Rimski arhitekt Vitruvije opisao je pet različitih vrsta kuća i naglasio da dvije dominiraju: toskanska i tetrastil.⁶³

Kuća kirurga, koja je i jedna od najstarijih, potječe iz 4. st. pr. Kr. Ima atrij toskanskog oblika u svojoj osnovi. Od ulice kroz ulaz (*vestibulum*) ulazi se u *atrium*. Prostorija se otvara prema nebu kroz *compluvium* kroz koji pada kiša u *impluvium* i ispod njega u spremnik vode, time čuvajući kišnicu. Toskanski aspekt atriya jest izostanak stupova oko jezgre, a strop se održava stabilnim pomoću krovnih greda. *Compluvium* osim što omogućuje sakupljanje kišnice, također omogućuje ulazak svjetlosti u prostoriju. Budući da kuće imaju male prozore, to je bio glavni izvor svjetlosti. Tijekom toplijeg vremena, glavna je prostorija bila ugodna za boraviti, ali iznimno neugodna i hladna tijekom zimskog perioda. U periodu hladnijeg vremena, obitelj bi se povukla u manje prostorije zatvorenog karaktera. Namještaj je bio jednostavan i ekonomičan tako da se svrha određene prostorije mogla ubrzo promijeniti.⁶⁴

⁶² Wiggers, J. B. M., "The urban water supply of Pompeii, u: History of water management and hydraulic engineering in the Mediterranean Region 9th International congress, (ur.) Haan, N., Jansen, G., 29-32, 1996., str. 31

⁶³ Gates, C., Ancient cities, Routledge, London, 2011., str. 361.

⁶⁴ Isto, str. 361.

Glavne funkcije prostorija bile su za manje prostorije (*cubiculum*) prvenstveno funkcija spavaće sobe, zatim prostorije za objedovanje (*triclinium*) i glavnu prostorije za primanje gostiju (*tablinum*). U *tablinumu*, vlasnik kuće i njegova obitelj službeno su pozdravljali goste. Imućniji bi građani imali mnogo klijenata koji su tražili savjet u vezi novca ili samo potporu. Kuća kirurga ima vrt iza svih prostorija. Neobično trapezoidni izgled vrta govori nam o obliku imanja. Kuhinja se obično nalazila u kutu i bila je mala i sužena gdje god je to bilo moguće. Helenistički utjecaj kombiniran sa tradicionalnim italičkim vidljiv je u Kući Fauna sagrađenoj 185 pr. Kr. i kasnije renoviranoj, koja je najveća kuća u Pompejima i zauzima cijelu gradsku četvrt. Kuća Fauna sastoji se od tri dijela: javne i privatne prostorije te peristila. Javna je prostorija toskanski atrij u koji se ulazilo s ulice. Privatne prostorije bile su građene u tetrastilu, stilu u kojem četiri stupa okružuju *impluvium* i drže krov.⁶⁵

Iza javnih i privatnih prostorija nalaze se peristili, odnosno vrtovi okruženi kolonadama. Takvi su vrtovi bili popularni u grčkom svijetu. Na otoku Delosu najbolje helenističke kuće imale su kolonade okružene mozaičnim podom u sredini, usprkos činjenici da Delos nije imao prirodni izvor pitke vode. Prvi peristil u Kući Fauna bio je dovršen tijekom 1. st. pr. Kr. a između njih je prostorija grčkog porijekla nazvana *exedra*. Pod *exedre* bio je ukrašen prikazom slavnog Aleksandra Velikog, odnosno slavni "Aleksandrov mozaik". Jedna varijacija na navedenu temu nalazi se u Kući Vettii koja je obnovljena u kasnijem periodu od strane dvojice bogatih trgovaca vinom, Alusa Vettiusa Restitutusa i Aulusa Vettiusa Convive. Plan kuće kompaktan je i složen. Ulaz vodi u *atrium* s dubokim *impluvijem*, a atrij je bez *tablinuma*, nego se može izravno doći do peristila. Na strani velikog *atriuma* nalazi se mali privatni *atrium* s lararijem, svetištem božanstvima larima, koji su štitili kuću i obitelj. Iz te prostorije otvara se pristup kuhinji i prema odajama za sluge. Kuća ima blagovaonice u grčkom stilu *oecae*, što su bile široke prostorije koje su gledale prema peristilu. Navedene su prostorije bile ukrašene složenim arhitektonskim zahvatima četvrtog i zadnjeg stila pompejskog slikarstva.⁶⁶

⁶⁵ Gates, C., *Ancient cities*, Routledge, London, 2011., str. 362.

⁶⁶ Isto, str. 363.

4.6. Vila Misterija

Erupcija Vezuva sačuvala je stotine zidnih slika u Pompejima i okolnoj regiji, što zapravo čini važnu jezgru rimskog slikarstva općenito. Datiraju u razdoblje kasne Republike i ranog Carstva. Prema njemačkom istraživaču Augustu Mau zidno slikarstvo u Pompejima i susjednim gradovima podijeljeno je u četiri grupe. Svaka grupa nije strogo određena u vremenu i grupe se često preklapaju što kronološki što stilski, međutim unatoč navedenom, ostaju korisne za razumijevanje različitog pristupa ukrašavanju zidova. Prva dva stila imaju svoje korijene u zidnim slikama u grčkom svijetu kao što su Delos (prvi stil) i Aleksandrija (drugi stil), dok su preostala dva stila rimski izum.⁶⁷

Imućniji građani Pompeja počeli su graditi svoje rezidencije na periferiji grada. Jedan od primjera takvih privatnih rezidencija na periferiji jest vila Misterija. Za razliku od uobičajnog plana, ova građevina ima direktan ulaz u peristil, nakon njega u atrij, a zatim u tablinum. Prema velikom teoretičaru arhitekture Vitruviju, postoji velika razlika između rimskih vila i rimskih kuća u pogledu plana, a ta je da se u rimskim vilama prvo ulazi u peristil. Osim toga, neuobičajeno je to što je vila izgrađena na početku 2. st. pr. Kr. Peristil navedene vile izrazito je velik i cijela vila leži na visokom podiju, stoga je ispod podija pronađen podzemni prolaz. Razlog podizanja vile na visok podij veoma je jednostavan, a to je da se oda dojam veličanstvenosti same vile i da se što je više moguće anulira buka koja dolazi od ulice. Ono što je neobično u izgledu vile jest to da je arhitekt dizajnirao građevinu koja nije pravilan pravokutnik nego ima polukružne izbočine koje su služile kao prozor s pogledom na obalu, koja je u antičko doba bila puno bliže Pompejima nego što je danas.⁶⁸

Građevinska tehnika rabljena za izgradnju vile jest *opus incaertum*. Glavna razlika od ostalih u ovoj vili jest da su prozori iznimno veliki pa omogućavaju panoramski pogled, te odaju dojam da uopće nema zidova. Vila Misterija izrazito je otvorena zgrada, a u rimskoj arhitekturi uvijek se težilo tome da se vile više otvore kako bi se razlikovale od zatvorenih kuća u gradovima. Stupovi koji okružuju

⁶⁷ Anderson, M. L., Pompeian Frescoes in The Metropolitan Museum of Art, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, vol. 45, br. 3 (1987–88), str. 6

⁶⁸ Macdonald, E. R., The frescoes in the villa of the Mysteries, University of Johannesburg press, Johannesburg, 2010., str. 26

peristil ugrađeni su u zid, pružajući poseban dojam posjetitelju, što je vidljivo jer je i danas ova vila mjesto gdje se mnogi bračni parovi odlaze fotografirati nakon vjenčanja.⁶⁹

Slavna varijacija u Vili Misterija izvan Pompeja prikazuje dramatičnu kulturnu ceremoniju uz minimalnu arhitektonsku pozadinu. Vile su, kada govorimo o klasičnoj arheologiji, bile velike kuće koje su se nalazile van grada. To su bili uglavnom centri velikih imanja gdje su kombinirali prostorije za svakodnevni život s prostorijama namijenjenima za održavanje farme. Vila Misterija posjeduje složenu povijest gradnje. Otkrivena je u iskopavanjima 1909. i 1929. godine. Njezina gradnja započela je 200. pr. Kr. s velikom platformom (*cryptoporticus*) i na vrhu s atrijem. Dodaci u drugom dijelu 2. st. pr. Kr. bili su glavni peristil, mali atrij sagrađen u tetrastilu i prostorije za kupanje. Polukružna *exedra* bila je sagrađena na podiju terase u 1. st. nove ere. Bilo je sveukupno 60 soba. U konačnim danima Pompeja, poljoprivredni su dodaci bili stavljeni u sredinu, budući da je vila postala poslovni centar. Pronalasci preše za vino, poljoprivrednog alata, pomogli su u definiranju namjene ove vile u njezinim zadnjim godinama pred erupciju.⁷⁰

Važne slikarije Dionizijevih misterija, po kojima je zgrada i dobila naziv, ukrašavale su zid prostorije dimenzija 7 m x 5 m u središtu građevine. Datiraju u period oko 50. pr. Kr. Slike su visoke 3.3 m s figurama visokim 1.5 m. Ispred pozadine tamnocrvenih panela odijeljenih stupovima, oslikanih u drugom stilu, mlada žena prolazi inicijacijski ritual u misterije boga Dioniza. Scene prikazuju kontinuiranu priču s figurama prikazanim realno u helenističko-rimskoj maniri. Priča kombinira stvarno s nestvarnim, gdje žena koja treba proći inicijaciju susreće razne osobe od kojih su neki satiri, Dioniz i njegova žena Arijadna. Nijedna od figura nije označena i preživjeli izvori ne tumače navedene scene. Zbog toga pravo značenje slika ostaje neobjašnjeno.⁷¹

⁶⁹ Strocka, V. M., Domestic decoration. Painting and the "Four Styles", u: The world of Pompeii, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009., str. 309.

⁷⁰ Ling, R., Roman Painting, Cambridge University Press, Cambridge, 1991., str. 78.

⁷¹ Isto, str. 78.

5. Arhitektura Herkulanuma

Poslije 18. stoljeća ponovno iskopavanje na području Herkulanuma počelo je tek 1828. godine, u skladu sa slučajnim otkrićem tunela ispod imanja Bisogno, koje se nalazilo blizu područja novog iskapanja. Iskapanje je potrajalo s prekidima do 1855. godine, a 1869. godine ponovno počinje s velikim entuzijazmom, te konačno prestaje 1875. godine. Rezultiralo je otkopavanjem ulica koje su se nalazile uz obalu, što je i dokumentirano.⁷² U ranom 20. stoljeću, ograničeno otvoreno iskopavanje (suprotno od prijašnjeg iskopavanja pomoću tunela) po prvi puta je bilo produženo kako bi istovremeno uključilo konzervaciju i restauraciju, koje je predvodio arheolog Amedeo Maiuri.⁷³

On je 37 godina bio prvo ime tzv. vezuvske arheologije. Jedna od njegovih prvih inicijativa bila je početak otvorenog iskopavanja na nalazištu Herkulanium 1927. godine, za razliku od prethodnih iskopavanja koja su vršena kopanjem tunela. Prije njega je Amerikanac Charles Waldstein u razdoblju od 1903. do 1907. pokušao ponovno otvoriti iskopavanja na tom području, ali je to završilo neuspjehom. Kada je Maiuri počeo sa svojom inicijativom, imao je punu podršku tadašnjeg diktatora Mussolinija, koji mu je omogućio lakše uvjete rada. Maiuri je uspio otkopati pet gradskih kvartova u kojima je pronašao očuvano drvo u gotovo odličnom stanju. Njegov je pristup znatno utjecao na način na koji je nalazište sačuvano i kako je samo mjesto danas prikazano običnom posjetitelju. Iako su učinjeni veliki naponi kako bi se očuvalo nalazište Herkulanium, 2003. godine jedno od najznačajnijih otkrića na području Herkulanuma, Villa Papyri, ipak je otvorena za javnost.⁷⁴

⁷² Waldstein, C., *Herculaneum. Past, present & future*, Macmillan & co., London, 1908., str. 129

⁷³ Camardo, D., *Archaeology and conservation at Herculaneum: from the Maiuri campaign to the Herculaneum Conservation Project*, u: *Conservation and Management of Archaeological Sites*, (ur.) Williams, T., vol. 8, 205.-214., 2007., str. 205

⁷⁴ Foss, P. W., *Rediscovery and resurrection*, u: *The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009., str. 35

5.1. Terme

Terme del Foro ili Terme Forum otkrivene su u iskapanjima 1860-1875. i predstavljaju prvu javnu građevinu u Herkulanumu otkopanu u cijelosti. Iako manja od termi u Pompejima, s ne toliko dobrim sustavom grijanja, Terme Forum prikazuju isti međusobni raspored prostorija za žene i muškarce. Ulaz u muški dio termi vodio je kroz hodnik koji je prolazio kraj *palaestre* i kroz uska vrata do svlačionice (*apodyterium*), koja je i najbolje očuvana prostorija, ukrašena jednostavnim motivima na bijelim zidovima i crnim popločnim podom obloženim mramorom. Prostorija za tuširanje nalazi se na zapadnom dijelu građevine i na trima stranama prostorije nalazi se betonska klupa. Svjetlo ulazi kroz veliki prozor na južnom zidu termi, a mala kvadratna prostorija na sjevernom dijelu služi kao *frigidarium*. Bazen koji se nalazi u prostoriji obojan je u plavo, a zidovi su crvene boje te presječeni s četiri velike niše. Krov *frigidariuma* ima otvor za svjetlost oko kojega su naslikane scene ribnjaka na plavoj površini s nekoliko velikih riba, što je trebalo korisniku pružati dojam da se nalazi u akvariju.⁷⁵

Cjelokupni *Tepidarium*, kako bi okupio što više korisnika, ispunjen je klupama i policama koje su se nalazile iznad njih. Crno-bijeli mozaik koji je sastavni dio popločenog poda prikazuje Tritona, košaru voća i četiri dupina. Nažalost, veći dio navedenoga poda danas je uništen. *Caldarium* se sastoji od prostora za kupanje u vrućoj vodi na sjeveroistočnom dijelu i od prostora za kupanje u hladnoj vodi na jugozapadnom dijelu prostorije. Vježbalište, odnosno *palaestra*, dostupna je jedino iz muških prostorija, te je okružena stupovima na tri strane. Poredak je veoma sličan Stabijskim i termama Forum u Pompejima.⁷⁶

Prostor termi namijenjen za žene manji je i u manjoj je mjeri uređen, te ne uključuje *frigidarium*. Ulaz vodi u veliku prostoriju kvadratnog oblika u kojoj su korisnici čekali svoj red da bi iz manje prostorije dobili osnovna sredstva kako bi mogli koristiti se uslugama termi, nakon čega bi ulazili u *apodyterium*. Također, u ženskom dijelu na podu *apodyteriuma* nalazi se mozaik koji prikazuje Tritona kao i u muškom dijelu u *caldariumu*. Police i klupe nalaze se na trima stranama prostorije.

⁷⁵ Rodgers, N, *Life in Ancient Rome. People and Places*, Hermes House, London, 2006., str. 57

⁷⁶ Deiss, JJ, *Herculaneum, Italy's Buried Treasure*, Getty Trust Publications, Los Angeles, 1989., str. 21

Tepidarium je znatno manji i popločen je motivima geometrijskog menandera. *Caldarium* se sastoji od velike mramorne kade na istočnom dijelu i dvije elegantno oslikane mramorne klupe uz sjeverne i južne zidove. *Praefurnium*, odnosno peć koja je opskrbljivala i muški i ženski dio termi, nalazi se na njihovom istočnom dijelu. Navedeni kompleks termi predstavlja veoma važnu sliku tipičnog sustava prostorija u termama tijekom 1. stoljeća nove ere. Dobro očuvana prostorija s peći uključuje kružni bunar, rezervoare, stepenice (koje su služile za provjeru dva bojlera) i žarač, što su bili sastavni dijelovi sustava grijanja.⁷⁷

U jugozapadnom dijelu Herkulanuma i prema jugu velikog trga nalaze se impozantne iskopine termi smještene u predgrađu, tzv. *terme suburbane*. Iskapanja navedenoga nalazišta počela su tijekom 1960-ih godina i bilo ih je jako teško izvesti zbog blizine obale. Ulaz u zgradu bogato je ukrašen, a vodi prema drvenim stepenicama do *vestibuluma*. Ova je prostorija osvijetljena sunčevim svjetlom i konstruirana je u obliku atrija u tetrastilu sa serijom lukova iznad *impluviuma*. Cijevi su izrađene na način da na posjetitelja ostave dojam da ih Apolon pridržava. Dvije simetrične sobe na jugozapadu građevine služile su za opskrbljivanje sredstvima za korištenje termi. Čekaonica je bila konstruirana kao velika prostorija sa izrazito jakim osvjjetljenjem, gdje je svjetlo prolazilo kroz tri velika prozora s pogledom prema moru. Zatim slijedi dugački tzv. uslužni hodnik koji je vodio do prostorije za pružanje seksualnih usluga, sudeći prema pronađenim grafitima. *Frigidarium*, *apodyterium*, *tepidarium* i *caldarium* bili su elegantno ukrašeni, s podovima popločenim crnim i bijelim mramorom. Zidovi su bili ukrašeni slikama četvrtog stila. *Tepidarium* se sastojao većim dijelom od bazena koji je mogao biti grijan. Terme u predgrađu datirane su na početak vladavine Flavijevaca, dakle oko 70. godine, i uzevši u obzir luksuzno uređene prostorije, bile su rezervirane za odabrano društvo. Iako je samo ¼ Herkulanuma istražena, prema iskapanjima navedenih termi jasno je vidljivo da je odlazak u terme bio razvijen običaj.⁷⁸

⁷⁷ Fagan, G. G., *Bathing in Public in the Roman World*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1999., str. 75

⁷⁸ Yegül, F., *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, The Architectural History Foundation, New York, MIT press, 1992., str. 23.

5.2. Vila Papyri

Zaleđe Herkulanuma nije najbolje istraženo, ali blizu obale istraženo je nekoliko vila. Najznačajnija od njih je svakako vila Papyri otkrivena 1750. godine 27 m ispod površine grada Portici. Ova velika građevina smještena je uz obalu sjeverozapadnog dijela Herkulanuma i plijeni pažnju istraživača zbog svoje sačuvane knjižnice. Iako su isprva antički svitci papirusa smatrani komadima drveta, danas je oko 1800 svitaka otkriveno i u velikom dijelu iščitano, pa se ispostavilo da se radi o tekstovima grčkih filozofa. Zbog velikog sloja vulkanskih ostataka (16 m) iznad Herkulanuma, iskopavanja su se obavljala pomoću kopanja tunela. Novi tunel je izrađen te su ubrzo središnje prostorije i atrij vile otkopani i otvoreni za javnost, čime su otkrili dodatne dvije niže razine ispunjene zidnim slikarijama i geometrijskim mozaicima. Atrij je bio ukrašen u drugom stilu slikarstva dok su ostale prostorije sadržavale ukrase četvrtog stila slikarstva.⁷⁹

Vila nije imala nikakve poljodjelske dodatke. Prema planovima Karla Webera, koji su urađeni nakon iskapanja 1757. godine, to je bila zgrada s atrijem, manjim peristilom i izduženim drugim peristilom na koji se nadovezivao bazen na sjevernoj strani. Položaj građevine iznad obale odgovara helenističkom ukusu koji se fokusirao na panoramsku terasu. Iako je bilo više izglednih otkrivanja pravog vlasnika vile u antici, na kraju se ustanovilo da je vlasnik bio Lucije Kalpurnije Pizo, tast Julija Cezara. On je bio taj koji je skupio veliki broj svitaka u svojoj vili i bio nadaleko poznat po svom interesu za grčku epikurejsku filozofiju, te je imao Filodema Gadarskog kao osobnog učitelja. Međutim, svi dokazi temelje se na pisanim dokazima, dok su materijalni dokazi izostali. Stoga, tko god da je skupio navedene svitke papirusa u ovoj vili, bez sumnje je pripadao gradskoj eliti, kao Lucije Kalpurnije.⁸⁰

Prvotna iskapanja otkrila su brojne, većinom brončane statue, čime je vila dobila na svojoj reputaciji bogatog nalazišta. Statue su bile razne tematike, od portreta političara, vojnih heroja, književnika i

⁷⁹ de Simone, A., Rediscovering the villa of the Papyri, u: The villa of the Papyri at Herculaneum, (ur.) Zarmakoupi, M., Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 2010. str. 3

⁸⁰ Capasso, M., Who built the villa of the Papyri at Herculaneum. A Settled Question?, u: The villa of the Papyri at Herculaneum, (ur.) Zarmakoupi, M., Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 2010., str. 93.

filozofa, pa sve do idealiziranih glava koje oponašaju radove Polikleata, grčkog kipara iz 5. stoljeća pr. Kr. Sličan inventar u pogledu brončanih statua otkriven je i u vili Poppaea u Oplontisu. Zahvaljujući Weberovom bilježenju pronalazaka, originalna se postava može rekonstruirati. Peristil je bio sličan grčkom idiličnom krajobrazu u kombinaciji s gimnazijumom, odnosno vježbalištem, gdje su se vježbali sport i filozofija. Skulpture su zapravo predstavljale čitateljevo mišljenje o helenskoj kulturi. Grčki modeli nisu bili slijepo imitirani, nego su bili prilagođeni željama naručitelja. Motivi bogova i likova iz književnosti uz portrete političara i vojnih časnika bili su uklopljeni jedno u drugo.⁸¹

⁸¹ Mattusch, C. C., Programming Sculpture? Collection and Display in the Villa of the Papyri, u: The villa of the Papyri at Herculaneum, (ur.) Zarmakoupi, M., Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 2010., str. 84.

6. Zaključak

Grad kao urbana cjelina jest veoma složena i detaljna pojava za proučavanje i tumačenje u cijelosti, stoga kod preglednog izlaganja određene teme određeni aspekti dolaze više do izražaja nego drugi. Rimska arhitektura jest iznimno važan dio samog razvoja arhitekture kroz povijest, ali također i pokazatelj stupnja razvitka određene države odnosno društva i kako je ono napredovalo ili nazadovalo tijekom svoje povijesti. Općenito gledano, antička povijest većinom se bazira na arheološkim dokazima i veći dio njih sastoji se od spomenika arhitekture, te stoga, kako bi razumjeli razvitak povijesti, razvoj arhitekture uistinu je neizostavan element u proučavanju.

Pompeji i Herkulanum bolje nego ijedan drugi antički grad simboliziraju arhitekturu i na određeni način društvo jedne države u antičkom razdoblju povijesti i, u skladu s tim, ta dva grada sa svojim građevinama, koje mogu biti u rasponu od obične statue do vile, govore nam puno bolje o razvitku rimske države nego fragmentarni pisani izvori. Zapravo u Herkulanumu imamo primjer gdje je jedna građevina (vila) sačuvala razmjerno velik broj svitaka papirusa s djelima antičkih filozofa, što se kasnije pokazalo kao neprocjenjiv doprinos u razumijevanju antičkog svijeta i razmišljanja. Osim sačuvanih svitaka, građevine su nam sačuvale i brojna remek djela zidnog slikarstva, poglavito najznačajnija građevina u vezi s time jest Vila Misterija, ali nužno je za naglasiti da cjelokupno slikarstvo rimske civilizacije ogromnu većinu slika ima upravo u Pompejima i Herkulanumu. Dakle, tragedija koja se dogodila 79. godine odnijela je mnoge živote, međutim učinila je s druge strane jako puno za očuvanje baštine civilizacije koja je trajala 1000 godina i čiji se utjecaji osjećaju i danas. Znanje o takvoj civilizaciji kao što je rimska jest nužno kako bismo na kraju razumjeli vlastiti svijet u kojem živimo.

7. Popis literature

1. Anderson, M. L. Pompeiian Frescoes in The Metropolitan Museum of Art, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, vol. 45, br. 3 (1987–88)
2. Beard, M. Pompeii. The life of a roman town, Profile books, London, 2008.
3. Brion, M. (1960) Pompeii and Herculaneum, The Glory and the Grief, Crown Publishers, New York, 1960.
4. Belicard, C. J., Observations upon the antiquities of the town of Herculaneum, D. Wilson & T. Durham, London, 1753.
5. Camardo, D., Archaeology and conservation at Herculaneum: from the Maiuri campaign to the Herculaneum Conservation Project, u: Conservation and Management of Archaeological Sites, (ur.) Williams, T., vol. 8, 205.-214., 2007.
6. Connoly, P. Pompeii, Oxford university press, Oxford, 1990.
7. Cooley, A. E., Cooley, M. G. L., Pompeii. A sourcebook., Routledge, London, 2004.
8. Davenport-Adams, W. H., The buried cities of Campania, T. Nelson & sons, London, 1870.
9. Descaudres, J. P., History and historical sources, u: The world of Pompeii, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009.
10. Cooley, A., Pompeii, Duckworth Archaeological Series, London, 2003.
11. Capasso, M., Who built the villa of the Papyri at Herculaneum. A Settled Question?, u: The villa of the Papyri at Herculaneum, (ur.) Zarmakoupi, M., Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 2010.
12. de Simone, A., Rediscovering the villa of the Papyri, u: The vila of the Papyri at Herculaneum, (ur.) Zarmakoupi, M., Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 2010.
13. Di Venuti, M., A description of the first discoveries of the sncient citiy of Herculaneum, G. Woodfall, London, 1750.
14. Dobbins, J. J., The forum and its dependencies, u: The world of Pompeii, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009.
15. Deiss, J. J., Herculaneum, Italy's Buried Treasure, Getty Trust Publications, Los Angeles, 1989..
16. Fagan, G. G., Bathing in Public in the Roman World, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1999.
17. Fischetti, L., Pompeii. Past, present and future, Beccarini, Milan-Napulj, 1907.

-
18. Foss, P. W., *Rediscovery and resurrection, u: The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009.
 19. Gates, C. *Ancient cities*, Routledge, London, 2011.
 20. Grant, M., *Cities of Vesuvius, Pompeii and Herculaneum*, Macmillan, New York, 1971.
 21. Horne, J. F., *The buried cities of Vesuvius*, Hazel, Watson & Viney, London, 1895.
 22. Harris, J., *Pompeii awakened. A story of rediscovery*, I.B. Tauris, London, 2007.
 23. Izenour, G., *Roofed Theaters in Classical Antiquity*, Yale University press, New Haven, 1992.
 24. Jongman, W., *The economy and Society of Pompeii*, J. C. Gieben, Amsterdam, 1988
 25. Koloski-Ostrow, A. O., *The city baths of Pompeii and Herculaneum, u: The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009.
 26. Litchfield, R. B., *Naples under the Bourbons: an historical overview, u: The Golden Age of Naples: art and civilization under the Bourbons (1734-1805), vol. 1, (1–14)* Michigan university press, Detroit, 1981.
 27. Laurence, R., *Roman Pompeii. Space and society*, Routledge, London, 1996.
 28. Ling, R., *The development of Pompeii public landscape, u: The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009.
 29. Ling, R., *Roman Painting*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
 30. Lazer, E. *Resurrecting Pompeii*, Routledge, London, 2009.
 31. Macdonald, E. R., *The frescoes in the villa of the Mysteries*, University of Johannesburg press, Johannesburg, 2010..
 32. Mattusch, C. C., *Programming Sculpture? Collection and Display in the Villa of the Papyri, u: The villa of the Papyri at Herculaneum*, (ur.) Zarmakoupi, M., Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 2010.
 33. Moormann, E. M., *Wall Paintings in the Villa of the Papyri. Old and New Finds, u: The villa of the papyri at Herculaneum*, (ur.) Mantha Zarmakoup, Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 2010.
 34. Rodgers, N., *Life in Ancient Rome. People and Places*, Hermes House, London, 2006
 35. Strocka, V. M., *Domestic decoration. Painting and the “Four Styles”, u: The world of Pompeii*, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009.
 36. Zanker, P., *Pompeii: public and private life*, Harvard university press, Cambridge Mass., 1998

-
37. Ozgenel, L., A tale of two cities: In search for ancient Pompeii and Herculaneum, METU Journal of the Faculty of Architecture, 1-25, 2008.
 38. Parkins, H., Roman urbanism. Beyond a consumer city., Routledge, London, 2005.
 39. Parslow, C., Entertainment at Pompeii, u: The world of Pompeii, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009.
 40. Parslow, C. C., Rediscovering antiquity. Karl Weber and the excavation of Herculaneum, Pompeii and Stabiae, Cambridge, Cambridge university press, 1998.
 41. Richardson, L., Pompeii: an architectural history, Johns Hopkins university press, Baltimore, 1988.
 42. Ross Barker, E., Buried Herculaneum, Adam and Charles Black, London, 1908.
 43. Sigurdsson, H., Carey, S. The Eruption of Vesuvius in AD 79, The Natural History of Pompeii, (ur.) W. F. Jashemski & F. G. Meyer, Cambridge, Cambridge University Press, 37-64, 2002.
 44. Waldstein, C., Herculaneum. Past, present & future, Macmillan & co., London, 1908.
 45. Wallace-Hadrill, A., Public honor and private shame: the urban texture of Pompeii, u: T. J. Cornell, T. J., Lomas, K., (ur.) Urban Society in Roman Italy, London, 1995.
 46. Ward-Perkins, John B., Roman imperial architecture, Yale university press, New Haven, 1994.
 47. Welch, K., The Roman Arena in Late Republican Italy: A New Interpretation, Journal of Roman Studies, vol. 7, 59-80, Oxford, Oxford university press, 1994.
 48. Welch, K. The Roman Amphitheatre from its Origins to the Colosseum, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
 49. Westfall, C. U., Urban planning, roads, streets and neighborhoods, u: The world of Pompeii, (ur.) Dobbins, J. J., Foss, P. W., Routledge, London, 2009.
 50. Wiggers, J. B. M., "The urban water supply of Pompeii, u: History of water management and hydraulic engineering in the Mediterranean Region 9th International congress, (ur.) Haan, N., Jansen, G., 29-32, 1996.
 51. Yegül, F., Baths and Bathing in Classical Antiquity, The Architectural History Foundation, MIT press, New York, 1992.
 52. Zarmati, L., Heinemann Ancient and Medieval History: Pompeii and Herculaneum, Pearson, Sydney, 2005.